

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN ARDINDAN OSMANLI ORTADOĞUSU'NDA YENİ DÜZEN ARAYIŞLARINDAN BİR KESİT: İRAN'IN MUSUL SİYASETİ (1918-1926)

Ramazan Sonat*

Öz

Bu çalışma, İran'ın Birinci Dünya Savaşı'nın son yılını simgeleyen 1918 yılından Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan Haziran 1926 tarihli Ankara Antlaşması'na kadar geçen süre içerisinde Osmanlı Ortadoğu'sunun en önemli merkezlerinden birisi olan Musul'a yönelik geliştirdiği strateji ve faaliyetlere odaklanmıştır. Her ne kadar Musul meselesi dünya tarih yazımı içerisinde bugüne kadar Türkiye ve İngiltere eksenli bir anlayışla tetkik edilmekle birlikte konunun görünmeyen yüzü çerçevesinde İran'ın Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminin ardından burada ortaya çıkan güç boşluğunu doldurabilmek hedefiyle özellikle jeopolitik ve jeostratejik önem atfettiği Musul için Türkiye ve İngiltere ile hangi mücadeleleri verdiğine ve onlar karşısında nasıl bir performans sergilediğine çalışmada geniş bir parantez açılmıştır. Böylece eser, Musul meselesinde Türkiye ve İngiltere haricinde üçüncü bir gücün varlığını akademik yazıma kazandırarak meselenin çözümünün bölgesel dinamizm açısından ne anlam ifade ettiğini açıklamaya kendisini adanmıştır. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı resmi olarak 1918 yılında bitmesine karşın onun akislerinin Musul gibi Osmanlı coğrafyasının farklı noktalarında uzun bir süre devam ettiği ve hatta günümüze kadar uzandığı eserin sonuç kısmında öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Musul, İran, Ankara Antlaşması, Türkiye, İngiltere.

* Dr. Öğr. Üyesi., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Kadirli Yerleşkesi, Kadirli-Osmaniye/Türkiye, ramazansonat@osmaniye.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-7189-5783.

An Example of the Search for A New Order in the Ottoman Middle East After The First World War: Iran's Mosul Policy (1918-1926)

Abstract

This study focuses on the strategies and activities developed by Iran towards Mosul, one of the most important centers of the Ottoman Middle East, from 1918, which symbolizes the last year of the First World War, to the Ankara Agreement signed between Turkey and England in June 1926. Although the Mosul issue has been examined in world historiography with a Turkey and Britain-centered approach, within the framework of the invisible face of the issue, Iran has attached geopolitical and geostrategic importance to Mosul, with the aim of filling the power vacuum that emerged here after the end of the First World War. As a matter of fact, the study broadly touches on the struggles that Iran has entered into with the UK and Turkey for Mosul. Thus, the study has devoted itself to explaining what the solution of the issue means in terms of regional dynamism by introducing the existence of a third power other than Turkey and the UK in the Mosul issue into academic writing. In addition the study argues in the conclusion that although the First World War officially ended in 1918, its repercussions continued for a long time in different parts of the Ottoman geography such as Mosul and even extended to the present day.

Keywords: Mosul, Iran, Ankara Treaty, Turkey, Britain.

Giriş

30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması, kendi döneminin en kudretli oluşumlarından birisini teşkil eden Osmanlı Devleti'nin nihayete ermesine sebebiyet verdiği gibi onun uzun yıllardır hükmettiği alanların tartışmaya açılmasına kapı aralamıştır. Tartışmanın temelinde, Osmanlı devlet otoritesini simgeleyen sivil ve askerî birimlerin ifade edilen alanlarda hasım güçler tarafından etkisiz hale getirilmelerinin ardından ortaya çıkan güç boşluğunun ne şekilde doldurulacağı yatmıştır. Daha genel bir şekilde ifade etmek gerekir ise Osmanlı devlet otoritesini simgeleyen sivil ve askerî birimlerin devletin çok uzun süredir hakimiyeti altında bulunan noktalardan zorunlu olarak sökülüp atılmaları var olan yönetim biçimlerinin ortadan kalkmasına ve buralarda bir güç boşluğunun doğmasına neden olmuştur. Böylece bu güç boşluğu ya Osmanlı Devleti'nin bakiyesi üzerine kurulan -emperyal güçlerin himayesinde/denetiminde- yeni yapılar tarafından¹ ya da bu

¹ Bu ifade ile bilhassa Araçların meskûn oldukları -Suriye, Irak ve Ürdün gibi- alanlarda kurulan manda yönetimlerine dikkat çekilmiştir.

yapıların alternatifi olarak ön plana çık(arıl)maya başlayan yerel güç odaklarınınca² doldurulmaya çalışılmıştır. Yine bu güç boşluğu, çok uzun bir süredir Osmanlı Devleti ile mücadele içerisinde olan, onunla aynı -Yakındoğu³- havza içerisinde yer alan rakip birtakım devletler tarafından artık kapatılmak istenmiştir.

Osmanlı Devleti ile aynı -Yakındoğu- havza içerisinde bulunan ve onunla çok uzun süredir siyasî, askerî, iktisadi vb. konularda ilişkiler kuran/rekabet eden İran (Kaçar Hanedanı)⁴, Osmanlının Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasının ardından onun boşaltmak zorunda kaldığı bazı alanlara yerleşmeyi arzulamıştır. Bunlardan birisini simgelemesi bakımından Irak⁵ isimli yapının en önemli

² Bu ifadeyi berraklaştırması bakımından; bölgesel dinamizmi simgeleyen aşiret yapılanmaları ve toplumsal gruplar, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip Osmanlı devlet otoritesini simgeleyen sivil ve askerî organizmaların buldukları alanlarda etkisiz hale gelmeleri neticesinde -tarihsel geçmişlerinin de etkisiyle- ön plana çıkmaya başlamışlardır. Örneğin XIX. yüzyıldan itibaren Suriye ve Irak'ta devlet aygıtının yerini alıp hâkim öge olarak beliren Şammar ve Aneze aşiretleri (Her iki aşiretin tarihsel süreçteki gelişimlerini konu edinen bazı çalışmalar için bkz: Ramazan Sonat, "El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği", *History Studies*, Vol., 10, Issue 4, (June 2018), s. 167-187; Ramazan Sonat, "Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma", *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, (Edit., Mutlu Adak), Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 351-378) 1918 yılından sonra Suriye ve Irak'taki yeni devlet formasyonlarının oluşumunda başat rol üstlenmek istemişlerdir. Yine II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul ile daha grift ilişkiler geliştiren Irak Şii toplumu, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip ise yeni Irak'ın oluşumu noktasında bu alanın diğer güç formasyonu İngilizlerle büyük bir çıkar çatışmasına/rekabete girmiş fakat neticede bu mücadeleyi kaybederek Irak'taki güç dengesinin dışında kalmıştır. Bu konuda hazırlanan yeni bir çalışma için bkz: Ramazan Sonat, "Kum Fırtınası Altında Siyaset: İngiliz Mandası Altındaki Irak Devleti'nin Kuruluşuna Giden Süreçte Şüilerin Konum ve Yönelimlerini Anlamlandırmak (1918-1921)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 16, (Mart 2023), s. 173-196.

³ Her ne kadar bu kavramın kapsadığı alan tartışmalı olmakla birlikte ve zaman zaman bu kavram Ortadoğu lafzının yerine kullanılsa da çalışmada Yakındoğu kelimesi İstanbul'un doğusunu ve bilhassa Devlet-i Aliyye'nin Asya'daki topraklarını tanımlamak için kullanılmıştır.

⁴ 1796-1925 yılları arasında İran coğrafyasına hâkim olan bu Türk Hanedanı hakkında Türkiye'de en ciddi çalışmalar Yılmaz Karadeniz tarafından hazırlanmıştır. Onun kaleme aldığı (Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013) künyeli çalışma bu Türk hanedanının İran'daki 130 yıllık hakimiyetine ışık tutmakla birlikte onun -komşu-Osmanlı Devleti ile grift ilişkilerine de parantez açmıştır. Ayrıca bu çalışmada -yukarıda bir kez kullanıldığı için- Kaçar Hanedanını simgelemesi bakımından bundan sonra yalnızca İran lafzı tercih edilmiştir.

⁵ Çoğunlukla kaynaklarda Bağdat, Musul ve Basra'yı (vilayetlerini) bünyesinde barındıran -üst-yönetimsel yapı şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca bu yapının merkezi, kaynaklarda genellikle Bağdat olarak ifade edilmiştir. Bu konuda bkz: Reidar Visser, "Proto-Political Conceptions of 'Iraq' in Late Ottoman Times", *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), (2009), s. 143-154; Reidar Visser, "Osmanlı Eyalet Sınırları, Şii Federalizmi ve Irak'taki Enerji Anlaşmazlığı", *Stratejik Analiz*, (Çev., Gül Aral), 6(79), (Kasım 2006), s. 86-vd.

yapıtaşlarından birisi olan Musul (Vilayeti)⁶, her ne kadar Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru İngilizler tarafından işgal edilmiş olsa da ve Türk Millî M¼cadele'sinin başarıya ulaşmasının ardından özellikle 1922 yılı itibariyle -Osmanlı Devleti'nin devamı niteliğinde⁷- v¼cut bulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin gündeminde fazlasıyla yer almakla birlikte esasında İran'ın dahi ilgisini cezbeder hale gelmiştir. Nitekim İran, savaşın son yılını temsil eden 1918 yılından sonra buranın yeni hâkimi gibi gör¼nen İngilizler ile ve buranın hâlâ kâğıt üstünde sahibi Osmanlı ve onun varisi Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Musul konusunda ciddi anlamda rekabete girmiş ve burada kökleşmeye çalışmıştır. Ancak şu gerçek ki Musul konusunda şu ana kadar Türkiye ve dışında gerçekteştirilen çalışmaların tamamına yakınının burasını İngiltere ve Türkiye ekseninde ele almaları⁸ İran'ın

⁶ Birinci Dünya Savaşı sonrası tarih yazımı içerisinde değerlendirildiğinde Musul konusunda Türkiye'de en ciddi çalışma İhsan şerif Kaymaz tarafından hazırlanmıştır. Kaymaz'ın kaleme aldığı (İhsan şerif Kaymaz, *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003) künyeli eser Birinci Dünya Savaşı sonrasında Musul üzerinde oynanan egemenlik m¼cadelesini ağırlıklı olarak Türkiye-İngiltere ekseninde ele alması ile dikkat çkmıştir.

⁷ Gerçek şu ki Osmanlı Devleti'nin varlığının sonlanmasının ardından onun hük¼m sürdüę¼ - Balkan, Ortadoğu vb.- coğrafyalarda kurulan irili ufaklı bütün devletler onun devamı niteliğinde tanımlanabilir. Çünkü -eski- Osmanlı coğrafyasında inşa edilen bu irili ufaklı devletler yeni birer oluşumlar olmalarına karşın en nihayetinde siyasi, iktisadi, dinî, askerî ve diğer birçok açıdan - kendilerinden önceki- Osmanlıdan izler taşımışlardır. Ancak bunlar içerisinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti -tarihsel devamlılık, kültürel örtüşme, bürokratik anlayış vb. açılardan- kendisinden önceki Osmanlı Devleti ile en çok benzeşen yapı olarak ön plana çıkmıştır. Nitekim onun Osmanlı Devleti'nin devamı niteliğinde olduğu veya Osmanlı'nın varisi şeklinde belirmesi genel anlamda dünya kamuoyu tarafından da günümüze kadar kabul görmüştür. İşte bu sebepten ötür¼ çalışmada Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti kavramları çoğu yerde birbirlerinin muadili şeklinde kullanılmış ve tarihsel süreklilik çerçevesinde ifade edilen kavramların kullanımına özen gösterilmiştir.

⁸ Doğal olarak meselenin ana aktörleri şeklinde belirmelerinden ötür¼ bütün ilgi bu iki devlete y¼nlenmiř ve onların Musul konusunda izlediği siyaset hakkında çok fazla çalışma yapılmıştır. Burada ayrıca şunun da altı çizilmesi gerekir ki Türkiye'nin geçmişten günümüze -kuzey- Irak'tan kaynaklanan birtakım güvenlik sıkıntularıyla karşılaşması ve yine buradan doğan bazı sosyo-kültürel ve etnik sancılara maruz kalması Musul konusunun Türkiye'de her daim gündemde kalmasına buna paralel bir şekilde çok sayıda çalışmanın üretilmesine neden olmuştur. Bu konu hakkında -çok fazla çalışma olması nedeniyle hepsinin burada zikredilmesine ihtiyaç duyulmamıştır- kaleme alınan nitelikli bazı çalışmalar için bkz: Bilâl N. şimşir, "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-Irak İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 63, (2005), s. 859-916; Vladimir F. Minorsky, *Musul Sorunu*, Avesta Yayınları, (Çev., Salim şahin), İstanbul 2015; Haluk Selvi, "İngiltere'nin Musul Politikası Karşısında Osmanlı Devleti ve Bölge Aşiretleri (1918-1920)", *Belleten*, C. 74, S. 271, (2010), s. 789-832; Cemal Kemal, "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 40, (Kasım 2007), s. 643-691; Emine Kısıklı, "Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, (Kasım 1999-2003), s. 487-526; Aryo Makko, "Arbitrator in a World of Wars: The League of Nations and The Mosul Dispute, 1924-1925", *Diplomacy & Statecraft*, 21:4, (2010), s. 631-649; Nevin Coşar-Sevtap Demirci, "The Mosul Question and the Turkish Republic: Before and After the Frontier Treaty, 1926", *Middle Eastern Studies*, Vol., 42, No., 1, (January 2006), s. 123-132;

buraya yönelik geliştirdiği stratejilerin ve faaliyetlerin geçmişten günümüze ıskalanmasına neden olmuştur. Bundan ötürü bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nın son yılını temsil eden 1918 yılından İngiltere ile Türkiye Cumhuriyeti arasında yapılan 1926 Ankara Antlaşması'na kadar geçen süre içerisinde İran'ın Musul konusunda hangi davranış kodlarını benimsediği açığa çıkartılarak ilgili meselenin farklı bir boyut kazanması hedeflenmiştir. Bu çerçevede çalışma özel olarak Türk ve İngiliz tarafının askerî ve diplomatik açıdan Musul'a yoğunlaştığı süreçte İran'ın burada kalıcı olabilmek maksadıyla hangi enstrümanları kullandığını ve Türkiye ile İngiltere'nin bu enstrümanları devre dışı bırakabilmek için hangi kartları sahaya sürdüklerini ortaya çıkarmayı arzulamıştır. Musul konusunda İngiltere ve Türkiye'nin gölgesi altında kalan⁹ İran'ın burası için geliştirdiği davranış kodlarını açığa çıkarabilmek için çalışmada çok çeşitli kaynaklara müracaat edilmiştir. Şüphesiz bu kaynaklardan en temelini Osmanlı Arşivinde yer alan konuyla alakalı belgeler oluşturmuştur. Bu kaynakların haricinde çalışmada Türkçe, İngilizce ve kısmen Farsça kaleme alınan telif ve tetkik eserlerden olabildiğince istifade edilmiş ve ortaya bir bileşim çıkarılmak istenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Çapraşık Politikalarının Gölgesinde İran'ın Musul Siyasetini Anlamlandırmak: Gölge Güç¹⁰ İran'ın İzlerini Musul'da Aramak

1918 yılı, yalnızca Birinci Dünya Savaşı'nın sonlandığı yılı simgelemekle kalmayıp aynı zamanda -eski- Osmanlı coğrafyasını teşkil eden birçok alanda güç boşluklarının/çarşımlarının yaşanmasına ve buralarda bir dizi yeni aktörlerin farklı suretlerde ortaya çıkmalarına kapı aralamıştır. Bu alanlardan birisini oluşturması açısından -Kürt, Türkmen/Türk, Arap, Yezidi vs. etnik unsurların ve değişik inanca mensup grupların ikamet ettiği- kozmopolit yapısı ile dikkat çeken Musul¹¹, yeni süreçte İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin haricinde gölge güç şeklinde

Sevtap Demirci, "Turco-British Diplomatic Manoeuvres on the Mosul Question in the Lausanne Conference, 1922-1923", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37(1), (April 2010), s. 57-71. Son tablilde her ne kadar İngiltere ve Türkiye Musul konusunun ana aktörleri olmalarına karşın onlar bu çalışmada 'İran merkezli Musul anlatısının' yalnızca yan/yardımcı aktörleri şeklinde tanımlanmışlardır.

⁹ Burada bir konuya daha parantez açmak gerekir ise Türkiye, İngiltere ve İran'ın haricinde o dönemde Cemiyeti Akvam içerisinde oldukça etkin olan İsveç, Musul konusunun şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu durumu doğrulaması açısından Musul meselesini konu edinen bilhassa Türkçe dışı dillerde yapılan yayınlarda İsveç'in ilgili konu hakkındaki faaliyetlerinden sıklıkla dem vurulmuştur. Bu konuda bkz: John Rogers, "The Foreign Policy of Small States: Sweden and the Mosul Crisis, 1924-1925", *Contemporary European History*, 16, 3, (2007), s. 349-369; Makko, "Arbitrator in a World of Wars:", s. 631-632, 635, 637, 642.

¹⁰ Bu ifade ile İran'ın Musul konusunun öteki/görünmeyen yüzünü resmettiği anlatılmak istenmiştir.

¹¹ Emin Salihî, *Irak -Devletin Çöküşü ve Çatışma Süreci-*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2017, s. 126-127; Kemal Mazhar Ahmed, *Kerkük (Tarih, Politika ve Etnik Yapı)*, (Çev., Kadri Yıldırım), Avesta

tanımlanan İran'ın çeşitli stratejiler ve faaliyetlerden beslenen müdahaleleri ile karşı karşıya kalmıştır. Şöyle ki Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasının ardından buradaki Türk varlığını tamamen ortadan kaldırmak amacıyla kullanışlı enstrüman şeklinde tanımlanan Arapları ön plana çıkartarak Kürtler ve Türkleri tecrit edip birbirinden ayırmaya çalışan İngilizlere karşı İstanbul'un Türkleri ve Kürtleri yekpare addedip Musul'da varlık gösterme çabası netice vermemiş¹² ilgili süreçte adı geçen noktada -iç siyaseti belirsiz- İran¹³ merkezli bazı gelişmeler yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim bu dönemde, Osmanlı devlet otoritesini simgeleyen sınır merkezleri arasında yapılan yazışmalarda ve bu yazışmalara bir şekilde dahil olan başta İstanbul İran Sefarethanesi ile diğer dış unsurların birtakım talep veya şikâyet dilekçelerinde de bu durumu doğrular nitelikte bilgiler yer almıştır. Örneğin Musul Valisi Memduh tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 20 Şubat 1334 (20 Şubat 1918) tarihli yazıda vilayette yer alan İran ve memalik-i müstevliye (işgal edilmiş topraklardan)¹⁴ mültecilerinden memleketine gitmek isteyen bazı kişilerin iaşelerini karşılayacak miktar kendilerine verilmediği takdirde onların hareketlerinin mümkün olmadığı belirtilmiş ve bu sebepten onlara hareketlerini sağlayacak seviyede paranın verilmesi

Yayınları, İstanbul 2005, s. 187; Minorsky, *Musul*, s. 21-23, 41; Şimşir, "Musul Sorunu", s. 861; Kaymaz, *Musul*, s. 29-34.

¹² Esasında -1908-1918 yılları arasında- Osmanlı devlet aklını oluşturan İttihat ve Terakki Cemiyeti - bu durum tartışmalı olmakla birlikte- benimsediği Türkçü damar doğrultusunda savaşın negatif neticesini hesaplayarak Bağdat ve Musul gibi bazı alanların ileride Osmanlı hakimiyetinden çıkıp farklı bir gücün himayesi altına girebileceğine inanarak buralarda yaşayan Türklerin varlığının kanıtlanması/hatırlanması noktasında Dahiliye Nezaretine bağlı Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmîyesini etkin bir parametre olarak kullanmıştır. Bunun için savaşın ilk iki yılı içerisinde adı geçen noktalarda yaşayan Türkler ile ilgili bir araştırma yapan, onların ikamet sahalarına Türk muhaciri sevkıyatı gerçekleştiren ve onların geleceklerini böyle garanti altına almaya çalışan devlet aklı savaşın son seyirlerinde -İngilizlerin Şerif Hüseyin eksenli Arap politikası nedeniyle- Bağdat ve Musul'da meskûn olan Türklerin varlığının ancak Kürtler ile birlikte korunabileceğine inanmış ve bu doğrultuda birtakım teşebbüslerde bulunmuştur. Bu konuda hazırlanan bir çalışma için bkz: Ramazan Sonat, "Savaşın Gölgesinde Kayıp Türklerin İzinde: Osmanlı Irak'ında Demografik Satranç", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 40, S. 69, (2021), s. 402-418.

¹³ Birinci Dünya Savaşı'na -İttifak ve ittifak blokunun zorlamalarına karşın- dahil olmayan İran, yine de dört yıl boyunca bu savaşın bütün sıcaklığını hissetmiş ve neredeyse her açıdan istikrarsız hale gelmiştir. Bilhassa siyasi, iktisadi ve askerî açıdan hissedilen bu istikrarsızlık 1918 yılından sonra İran'ın bütün çehresinin değişmesine kapı araladığı gibi Kaçar Hanedanının yerini Pehlevi Hanedanına bırakmasına da zemin hazırlamıştır. Ramazan Sonat, *İşgal Kısıkaçı Altında Bağdat (1914-1918)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 56-60; Ö. Kürşad Karacagil, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları", *OTAM*, 36, (Güz 2014), s. 95-116; Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s. 218-226. Ayrıca her ne kadar bu çalışma, İran'ın 1918-1926 yılları arasında geçirdiği yönetim değişikliğini konu edinmemekle birlikte bu idari değişimin onun Musul politikasını ne şekilde etkilediğine odaklanmıştır. Bu sebepten ötürü çalışmada İran'ın iç siyaseti çoğunlukla Musul meselesi ekseninde ele alınmıştır.

¹⁴ Çalışmada arşiv kaynaklarında yer alan eski Türkçe kelimelerin orijinallerinin bozulmadan kullanımına özen gösterilmiştir. Ancak bazı kavramların yanlarına parantez içerisinde açıklamalar yapılarak okuyucunun ifadeleri daha iyi anlayabilmesine olanak sağlanmıştır.

teklif edilmiştir. Şüphesiz bu yazı Musul'un¹⁵, savaş sırasında işgale uğramış ve işgal tehlikesi altında bulunan, iç siyaseti belirsiz İran ve Osmanlı coğrafyasının farklı kısımlarından çok fazla zorunlu göçe maruz kaldığını ve bu göç dalgasını bir şekilde bertaraf etmek istediğini ortaya koymuştur¹⁶.

Musul'da yerleşik İran vatandaşlarının ve bağıntılı kişilerin konum ve yönelimleri hakkında tartışmaların ayyuka çıktığı süreçte Birinci Dünya Savaşı'nın ardından dünyanın farklı noktalarında baş gösteren yeni düzenin akisleri Ortadoğu coğrafyasında hissedilmeye başlanmıştır. Nitekim bu yeni düzen anlayışı çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi ile onun hüküm sürdüğü Ortadoğu merkezli alanlarda teşekkül ettirilmeye çalışılan -zayıf- ulus (laşamayan) devlet formasyonları¹⁷ ve onlarla bağlantılı dış yapılar bir yandan Musul'un geleceği ile yakından alakadar olurlarken diğer yandan kendi içlerinde de keskin değişimleri tecrübe etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Başta İran olmak üzere Osmanlı Devleti'nin tasfiyesinin akabinde onun ana omurgası üstünde vücut bulmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti Devleti¹⁸, Bağdat, Basra ve Musul'u kapsayan alanda yavaş yavaş inşa aşamasına getirilen Irak Devleti¹⁹ ve onun kurulması noktasında ciddi çaba sarf eden İngiltere, Musul'u elde etme noktasında iddialarını ortaya koyarlarken bünyelerinde siyasî, askerî, sosyal ve ekonomik çalkantıları yaşamaktan

¹⁵ Bu konu çerçevesinde bir parantez açmak gerekir ki jeopolitik ve jeostratejik konumundan ötürü burası Osmanlı coğrafyasının işgale maruz kalan son noktası olarak belirmiştir. Hakikaten Musul savaş boyunca, İkinci, Dördüncü ve Altıncı orduların harekât alanlarının kesişiminde yer alması ve Diyarbakır, Nusaybin ve Cizre gibi noktalarla birlikte Osmanlı Asya'sında yürütülen lojistik faaliyetlerin merkezinde bulunmasından ötürü ciddi bir önem taşımıştır. İşte bütün bu hususlar alt alta toplandığında Musul savaş boyunca güvenlik seviyesi en yüksek noktalardan birisi şeklindeecessüm etmiş ve farklı noktalardan çok sayıda nüfus grubunu bünyesinde ağırlayabilmiştir. Ramazan Sonat, "Nusaybin'in Birinci Dünya Savaşı'nda Lojistik Açından Önemi Üzerine Bazı Tespitler", *Nusaybin (Siyaset-Kültür-Ekonomi)*, (Edit., Ahmet Selçukoğlu-Ahmet Gemi), Mardin 2022, s. 115-121; Sonat, *İşgal Kışkacı Altında*, s. 167-172.

¹⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi, 578/48. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (*BO.A. DH. ŞFR.*) olarak kısaltılmıştır.

¹⁷ Salihî, *Irak -Devletin Çöküşü*, s. 77-vd.

¹⁸ Her ne kadar Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu resmi anlamda 29 Ekim 1923 şeklinde tanımlansa da onun kuruluşuna giden süreci tanımlama çerçevesinde bu kavram ile burada Mondros Ateşkes Antlaşması neticesinde Anadolu'daecessüm eden -onun öncülü- Türk Millî Mücadele Hareketi/Kemalizm Hareketi simgelenmek istenmiştir. Nitekim tarihsel süreci/gerçekliği yansıtmaya amacıyla bu çalışmada 29 Ekim 1923 tarihinden önce kullanılan Türkiye Cumhuriyeti Devleti ifadesi ile -onun eşdeğeri- Türk Millî Mücadele Hareketi/Kemalizm Hareketi vurgulanmak istenmiştir.

¹⁹ Irak Devleti'nin resmi olarak kuruluşu Faysal'ın 1921 tarihinde Irak Krallığına otur(tul)masıyla tezahür etmekle birlikte onun kuruluşuna giden süreçte bu alanda ortaya çıkan Sünnî Arap merkezli hareket ve bu hareketin karşısında yer alan/bu hareketin gelişimine göre kendisini konumlandıran Şii toplumu ve Musul merkezli Türkmen/Türk ve Kürt eksenli hem Faysal hem de Şii bloku karşıtı anlayış yukarıda kullanılan ifadenin karşılığı şeklinde düşünülmüştür. Ayrıca bu konuda bkz: Sonat, "Kum Fırtınası Altında", s. 173-196.

kaçamamışlardır. Şüphesiz adı geçen eski/yeni oluşumların bünyelerinde karşılaştıkları çalkantılar dış politikada onların manevra kabiliyetlerini etkilediği gibi yine onların birbirlerine karşı politika geliştirmelerini zaman zaman kolaylaştırmış zaman zaman zorlaştırmıştır. Bu çalışmanın konusunu teşkil etmesi bakımından Musul meselesi ile yakından ilgilenen İran'ın 1918 yılı itibariyle kendi içinde yaşadığı kırılmalar da onun Türkiye Cumhuriyeti Devleti, -İngiliz güdümündeki- Irak Devleti, İngiltere ve hatta Rusya²⁰ ile ilişkilerini derin bir şekilde etkilemiştir. Hiç kuşku yok ki bu durum, adı geçen devletlerin birbirleriyle münasebetlerinin her daim farklı boyutlar kazanmasına sebebiyet vererek Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan geçiş döneminin²¹ çapraşık politikalarından ötürü sancılar üretmesine kapı aralamıştır.

Geçiş döneminin başlangıcını temsil eden 1918 yılıyla birlikte iç siyasette daha fazla çalkantılar yaşayan İran, dış politikada kendisine yeni bir sayfa açmak mecburiyetinde kalmıştır. Topraklarının neredeyse tamamında -savaştan kaynaklı-yabancı güçlerin bulunduğu İran, ilk etapta bu unsurları bünyesinden söküp atarak tam bağımsızlığını ilan etme ve bağımsız dış politika yürütme arayışı içerisinde bulunmuştur. Ancak onun bu arzusu ilgili süreçte bu ülkeye karşı farklı politikalar geliştiren Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya tarafından tam manasıyla karşılan(ama)mış ve bu durum sık sık İran'ın bu devletlerde görevli -dış- temsilcilerinin oralarda gündem oluşturmalarına dayanak sağlamıştır. Örneğin İstanbul İran Sefareti tarafından kaleme alınıp Osmanlı Devleti'nin Hariciye

²⁰ Onun İran coğrafyasındaki/hükümetleri nezdindeki etkisi XIX. yüzyılın ortalarına kadar gitmekle beraber esasında Rusya, İngiltere ile yaptığı 31 Ağustos 1907 tarihli anlaşma ile İran'ın önemli bir kısmına yayılmış ve bu pozisyon üstünlüğünü Birinci Dünya Savaşı sırasında da kendi lehine kullanmıştır. Gerçek şu ki Ekim 1917 tarihinde gerçekleşen devrim ile birlikte Rusya, Bolşevizm'i hinterlandı içerisinde bulunan birçok noktada olduğu gibi İran'da dahi dolaşıma sokmuş ve buradaki egemenliğini garanti altına almaya çalışmıştır. 1917 yılından sonra İran siyasetini Bolşevizm ideolojisi ekseninde şekillendirmeye başlayan Rusya doğal olarak bu ülkenin -içerisinde Musul meselenin de yer aldığı- dış politika yapım sürecine ister istemez tesir etmiştir. Nitekim çalışmanın ilerleyen kısımlarında bu çerçevede bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu konuda bkz: Ramazan Sonat, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre XX. Yüzyılın Başında Rusya'nın İran'a Yönelik Stratejileri ve Faaliyetleri", *History Studies*, Vol., 10, Issue, 2, (March 2018), s. 141-158; Richard A. Stewart, "Soviet Military Intervention in Iran, 1920-1926", *Parameters*, Vol., 11, No., 1, (1981), s. 24-25; Pezhmann Dailami, "The Bolshevik Revolution and the Genesis of Communism in Iran, 1917-1920", *Central Asian Survey*, Vol., 11, No., 3, (1992), s. 51-82; Peter Sluglett, "The Waning of Empires: The British, the Ottomans and the Russians in the Caucasus and North Iran, 1917-1921", *Middle East Critique*, Vol., 23, No. 2, (2014), s. 189-208; Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsusâ'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 111-115, 150; Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri (Eski Eyaletler Yeni komşulara Dönüşürken 1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 199-214; Uğur Ovacıklı, "Ortadoğu'da Sol Hareketler: Baas, Nasırcılık ve Diğerleri", *Ortadoğu'yu Kuran İdeolojiler*, Vadi Yayınları, (Edit., Zekeriya Kurşun), İstanbul 2020, s. 233-241.

²¹ Ulus devletlerin kuruluşuna kadar geçen süreyi tanımlamak için kullanılmıştır. Şu bir gerçek ki ulus devletlerin Ortadoğu'da kurulma süreçleri değişkenlik gösterse de -Türkiye, Irak ve İran merkezli- bu çalışmada yukarıdaki ifade çoğunlukla 1920'li yılları tanımlamak için tercih edilmiştir.

vüzeratına takdim edilen -aslına mutabık namılı- 19 Mayıs 1334 (19 Mayıs 1918) tarihli telgrafta bu konu hakkında önemli olduğu kadar bir hayli ilginç bilgiler yer almıştır. İran Sefaretinin kaleme aldığı bu yazıda, Asakir-i Şahane'ye mensup iki yüz neferin bir zabıt idaresi altında Sulduz (Salduz)²² isimli noktaya ve yine bir yüzbaşı kumandasında elli neferin de Savuçbulak (Soğukbulak)²³ namılı alana dahil oldukları belirtildikten sonra bu durumun Devlet-i Aliyye'nin bitarafılığına aykırılık teşkil ettiği ve onun öteden beri İran'la geliştirdiği münasebeti baltaladığı üzerinde durulmuştur. Son olarak İran Sefaretince vücuda getirilen ilgili yazıda bütün bu sebeplerden ötürü Devlet-i Aliyye'nin ordu birliklerinin bir an evvel İran arazisinden ayrılmasının iki ülke ilişkileri açısından elzem olduğu açıklanmış aksi halde İran'ın diplomatik açıdan protesto eyleminde bulunacağı vurgulanmıştır²⁴.

İstanbul İran Sefaretinin, Osmanlı ordu birliklerinin İran arazisinde yasa dışı bir şekilde faaliyet gösterdiği şeklindeki yazısı başkentte hareketlenmelerin yaşanmasına yetmiştir. Filhakika devletin birimleri arasında gerçekleştirilen görüşmelerin ardından ilgili sefaretin 19 Mayıs 1918 tarihli yazısı için Hariciye Nezareti cevabi bir metin kaleme almış ve İran'daki Osmanlı merkezli son olayları aktarmıştır. Hariciye Nezareti ilk etapta -İran Sefaretinin bilgisi dahilinde- Devlet-i Aliyye'nin İran'ın tarafsızlığı ve istiklaline her daim riayet ettiğini açıklayıp bundan ötürü bu ülkedeki Osmanlı ordu birliklerinin daha önceden buradan ayrıldıklarını belirtmiştir. Ancak aynı nezaret cevabi metninin devamında, İran'da son dönemde meydana gelen ve Devlet-i Aliyye'nin aleyhine geliştiğini düşündüğü hadiseleri tek tek sıralamaya başlamıştır. Buna göre İngilizlerin, İran dahilinde iki seneden beri gerçekleştirdiği askerî faaliyetler kapsamında aksiyonlarını Güney İran'da yoğunlaştırıp bilhassa Şiraz'da *South Persian Rifles* (Güney İran Piyade Birliği) adında binlerce kişiden mürekkep bir askerî birlik kurmaları, onlar vasıtasıyla Güney İran'da nüfuz elde etmeye kalkışmaları, bölgede bulunan birtakım Rus anasının onlara katılmaları, İran'ın merkezi ve mahalli idarecilerinin yaşanan gelişmeleri

²² Burası, Güney Azerbaycan'ın idari birimlerinden biri olup Urmiye Gölü'nün batısında yer almıştır. Sulduz (Salduz), XIX yüzyıldan sonra büyük bir nüfus hareketliliğine şahit olmuş ve bilhassa Karapapak Türklerinin ikamet ettiği bir noktaya dönüşmüştür. Bu konuda bkz: Ali Kafkasyalı, "Karapapak Türkleri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, (2012), s. 288-292. Ayrıca burası, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordu birliklerinin yerel unsurlar ve Rus birlikleri ile nüfuz mücadelesine girdiği noktalardan birisi olarak kayıtlara geçmiştir. Kamuran Karabalık, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Rusya Destekli Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1914-1917)", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (Araık 2020), s. 451, 456. Nitekim bu çalışmanın konusunu teşkil etmesi açısından burada 1918 yılı itibarıyla müşahade edilen sıcak çatışmanın -yukarıdaki kaynağa binaen- kaynağını Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması doğurmuştur.

²³ İran'ın batısında meskûn olan Kürtlerin yerel başşehri olarak tarihi kayıtlara geçmiştir. M. H. Donohoe, *İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi (1918)*, (Çev., Cengiz İ. Çay), Tarih Kuram Yayınları, İstanbul 2016, s. 182.

²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti, 287/61. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. SFR. 04) olarak kısaltılmıştır.

engelleymemeleri ve bütün bunların -doğal olarak- Devlet-i Aliyye için tehlike arz etmesi Osmanlıya mensup ordu birliklerinin bu ülkede birtakım askerî faaliyetler icra etmelerini zorunlu hale getirmiştir. Yine Hariciye Nezareti, her ne kadar Osmanlı ordu birliklerinin yukarıda dile getirilen gerekçelerden ötürü İran arazisinde faaliyet gösterdiklerini kabul etmekle birlikte bu ülkenin hak ve hukukuna azami derecede saygı gösterileceğini²⁵ vücuda getirdiği yazı ile İran Sefaretine tebliğ etmiştir²⁶.

İngiltere'nin bu süreçte -İstanbul'un iddiası doğrultusunda- İran'ı kuşatmak ve onun dış politikada elini zayıflatmak maksadıyla attığı adımlar yalnızca yukarıdaki örnekle sınırlı kalmamıştır. Nitekim bu ülkedeki menfaatlerini korumak isteyen ve Tahran'ın, bağımsız bir dış politika güdüp İran'ın nüfuz alanları arasında yer alan Musul gibi noktalarda etkin olup kendi güvenlik parametrelerini ortaya koymasına mâni olmak isteyen İngiltere ilk olarak daha önce Irak'ta görev alan Sir Percy Cox'u geniş yetkilerle Tahran'da görevlendirmekten geri durmamıştır. Böylece Londra, Tahran'ı Sir Percy Cox vasıtasıyla kontrol ederek onun etkinliğinin başta Musul olmak üzere genel anlamda Irak'ta hissedilmesine ket vurmaya amaçlamıştır. Ayrıca İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nın galiplerinin mağlup devletler için uygun gördüğü düzenlemelerin görüşüldüğü Versay Görüşmelerine bu süreçte İran'ın katılıp Musul ve Diyarbakır gibi noktaları kendisine istemesinin önünü alabilmek için Tahran'ı görüşmelerin dışında tutmuş lakin onun bir heyet vasıtasıyla yukarıda dile getirilen hususlardaki taleplerini dinlemiştir²⁷.

İran'ın kendi bünyesinde yer alan yabancı unsurları temizleyip tam bağımsızlığını elde etme ve stabil bir dış politika yürütme arzusu bu süreçte bir türlü hayata geçememiştir. Zira İran, gücü yetmediği için sınırları içerisinde farklı noktalarda konuşlanan Osmanlı, Rus ve İngiliz askerî birliklerini etkisiz hale getiremediği gibi gündün güne daha fazla onların ülke sathında dolaşmalarına engel olamamıştır. İran'ın mevcut durumdaki güçsüz profili ise başta Osmanlı Devleti olmak üzere adı geçen diğer devletlerin iştahlarını daha fazla kabartmış olacak ki onlar buraya yönelik faaliyetlerini hız kesmeden sürdürmüşlerdir. Ancak ifade edilen devletler içerisinde bilhassa Osmanlı Devleti, İran'ın mevcut durumundan

²⁵ İran Sefaretinin kaleme aldığı yazıda Osmanlı ordu birliklerinin Sulduz ve Savuçbulak gibi bu ülkenin batısında yer alan -ilgili alan arşiv kaynakları ve konuyla alakalı çalışmalarda Güney Azerbaycan, Kuzev İran vb. isimlerle anılmıştır- noktalarda yoğunlaştığı ifade edilmişken Hariciye Nezaretinin Güney İran'daki İngiliz ve Rus askerî faaliyetleri öne sürerek buralardaki aksiyonları savunması Devlet-i Aliyye'nin bu ülkedeki genel menfaatlerinin yansıması şeklinde okunabilir. Hariciye Nezaretinin yazısı başka bir şekilde değerlendirilecek olursa İngilizlerin İran'da bu ülkenin unsurlarından mürekkep bir ordu teşkil etmeleri ilerleyen süreçte bu alandan Anadolu'ya ve bilumum Osmanlı vatanına yönelik saldırı ihtimalini arttırmıştır.

²⁶ BOA. HR. SFR. 04., 287/61.

²⁷ James Barr, *Kırmızı Çizgi (Paylaşılmalıyan Toprakların Yakın Tarihi)*, (Çev., Ekin Can Göksoy), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016, s. 114; Abdolvahid Soofizadeh, *Kaçar Döneminde İran-Osmanlı SİYASİ İLİŞKİLERİ*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 199.

istifade ederken²⁸ bir taraftan İngiltere ve Rusya ile olabildiğince ters düşmemeye çalışmış diğer taraftan İran devlet ricalini gücendirmemeye gayret etmiştir. Bu konuya emsal teşkil etmesi bakımından Hariciye Nezaretince kaleme alınan 25 Mayıs 1335 (25 Mayıs 1919) tarihli yazıda Van'daki Cavid Bey ile Hoy Osmanlı Şehbenderi Feraceddin Bey'in Dersaadet ile Tebriz arasındaki posta muamelelerini tertip etmek arzusunda olduklarının haber alındığı belirtilerek iş bu muamelelerin sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmesi için Hoy'a kadar Osmanlı askerlerinin görevlendirilmesi üzerinde çalışıldığının duyulduğu anımsatılmıştır. Hariciye Nezareti, devletin diğer sınır merkezleri vasıtasıyla sahadan edindiği bilgiler çerçevesinde kaleme aldığı yazıda ek olarak dış ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi çerçevesinde Osmanlı askerinin hiçbir vecihle İran hududunu geçmesine müsaade edilemeyeceğine dair daha önceden alınan kararın dikkate alınmasını ve bu eksende Van ile Hoy arasında görev yapan memurlara talimatlar verilmesini yazıya dökmüştür. Hariciye Nezareti başta Dahiliye Nezareti -ona da yerel yönetim birimlerinden yazılar gelmek koşuluyla- olmak üzere devletin sınır uçlarını oluşturan birimlerden derlediği bilgiler doğrultusunda kaleme aldığı ve - muhtemelen- yürütme makamının temsilcisi konumundaki hükümete hitap ettiği bu yazıyla yeni düzen çerçevesinde İran'la yürütülecek diplomasinin önünün kesilmemesini ve Devlet-i Aliyye'nin bu işten zarar görmemesini arzu etmiştir²⁹.

Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya'nın müdahaleleri ile bir türlü tam bağımsızlığını kazanamayan ve bağımsız bir dış politika yürütemeyen İran, gelinen süreçte artık bir yol ayrımına girmiştir. Uzun süredir Kaçar Hanedanının yönetimi altında -denge siyaseti ile- varlığını devam ettiren İran, toplumsal çatırdamalara maruz kalmasına³⁰ paralel olarak bu ülkedeki nüfuzunu -İngilizlere karşı-

²⁸ Bazı kaynaklarda aynı süreçte Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu vahim durum nedeniyle İran'ın Devlet-i Aliyye'ye ait bazı toprak parçalarını talep ettiği belirtilmiştir. Gökhan Çetinsaya, "Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots of Turkish-Iranian Relations", *Middle East Review of International Affairs*, Vol., 7, No., 3, (September 2003), s. 122.

²⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, 608/91. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. TO.) olarak kısaltılmıştır.

³⁰ Bu dönemde İran'ın farklı noktalarında Hıyabani, Gilan ve Hüdaverdi isimleri ile anılan bir dizi iç isyanlar ortaya çıkmıştır. Bunlar içerisinde Gilan isyanı, Rusya ve İngiltere'nin müdahil olmasıyla birlikte iyice keşmekeş bir hal almış ve Tahran'daki yönetimin yıpranmasına hatta yıkılmasına kapı aralamıştır. Pezhmann Dailami, "The Bolsheviks and the Jangali Revolutionary Movement, 1915-1920", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, Vol., 31, No., 1, (Janvier-Mars 1990), s. 43-60; Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s. 194-211; Stewart, "Soviet Military Intervention in Iran," s. 25-26; Dailami, "The Bolshevik Revolution and the Genesis of Communism in Iran," s. 52. Bu isyanların çoğunlukla günümüzde Güney Azerbaycan şeklinde ifade edilen alanda meydana gelmesi veya burası ile bir şekilde bağlantıya sahip olması ilgili bölgede Türk milliyetçiliği anlayışının yükselişe geçmesine katkı sunmuştur. Ancak ne var ki bu anlayışın yükselişe geçmesi çok fazla sürmemiş ve Pehlevi Hanedanının İran'da yönetimi devralmaya başlaması ile birlikte onun etkinliği yavaş yavaş kaybolmuştur. Hatta Farslaştırma politikası kapsamında İran'da çok uzun bir süredir yönetim kadrolarını oluşturan Türkler, konumlarını kaybederek İran'ın en baskın

kaybettiğini düşünen Rusların başkentine müdahalesi ile sarsılmıştır. Filhakika Kuzey İran'daki askerî gücünü harekete geçirerek Tahran üzerine harekete geçen Ruslar, yakın vakitte bu ülkede bir yönetim değişikliğinin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Nitekim Rusların Tahran'daki yönetimi değiştirmeye yönelik askerî hamlesi hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere tarafından yakından takip edilmiş ve İran'da en etkin parametre olma arzusu farklı bir boyut kazanmıştır. Bu düzlemde Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefareti Maslahatgüzarı Nüzhet Bey'in³¹, bu ülkede yaşanan son hadiselerle dair değerlendirmelerini içeren 20 Temmuz 1336 (20 Temmuz 1920) tarihli telgrafı İstanbul'da sıcak saatlerin yaşanmasına fazlasıyla yetmiştir. Nüzhet Bey telgrafının ilk kısmında, Şimali (Kuzey) İran'daki Bolşevik hareketinin İran Hükümetini iyiden iyiye tehdit ettiğini, İran Hükümetinin bir taraftan Bolşeviklerle müzakereye girişirken diğer yandan onlarla Mazenderan'da çatışmaya başladığını ve Bolşeviklerin Tahran'a yaklaşmaları ihtimaline karşı bütün sefarethanelerin İsfahan'a taşınmasının gündeme geldiğini açıklamıştır. Nüzhet Bey, telgrafının ikinci kısmında ise hem şahsının hem Devlet-i Aliyye'nin başta Tahran olmak üzere İran'daki genel konumuyla alakalı bir hayli ilginç bilgiler sunmuştur. Buna göre Nüzhet Bey, Bolşeviklerin Tahran'a ulaşmalarının beklendiği süreçte Tahran Osmanlı Sefaretini bir başka mahale taşımak söyle dursun hiçbir yaraya merhem olmayan kendi maaşını dahi beş aydır alamadığını ve bunun için başta İran devlet ricaline müracaat etmesinin yanı sıra başvurduğu hiçbir kapıdan müspet netice alamadığını vurgulamıştır. Nüzhet Bey telgrafının son kısmında da daha önceki ifadelerini desteklemesi çerçevesinde diğer sefarethanelerin vakit kaybetmeden şah hazretleri ile birlikte İsfahan'a azimet etmeyi düşündükleri bir süreçte kendisinin sırf parasızlık yüzünden Tahran'da kalmasının siyaseten uygun olmadığını belirterek Bolşevikler ile şah hazretleri arasında kalmanın büyük bir müşkülata sebebiyet verdiğini açıklayıp yine de şah hazretlerini gücendirmemek maksadıyla onunla beraber hareket etme arzusunun vücuda gelebilmesi için eylül

unsuru olma hüviyetlerini Farslara kaptırmışlardır. Bu konuda bkz: Selçuk Duman, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Berikan Yayınları, Ankara 2017, s. 37-50.

³¹ Osmanlı Devleti'nin bu dönemde İran'da maslahatgüzar seviyesinde temsil edilmesi, kanaatimizce Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılı içerisinde Tahran'da -oldukça önemli işlere imza atıp- sefir olarak görev yapan Asım Bey'in 1916 yılında bu ülkedeki Rus kontrolü altındaki Kazak taburlarınca esir edilmesinden kaynaklanmıştır. Zira Asım Bey'in Tahran'ın yakınlarında yer alan Kerec nam adı verilen noktada kaçırılmasından sonra -sefir atanmasına gerek duyulmadan- Osmanlı Devleti'ni İran'da en üst düzey bir şekilde Ataşemiliter Fevzi Bey, Müsteşar Sefa Bey ve Maslahatgüzar Nüzhet Bey temsil etmiştir. Bu konuda bkz: Ramazan Sonat, "Tahran Sefiri Asım Bey'in Raporları Doğrultusunda Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran'daki Rus Askerî Varlığı Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 13, (Kasım 2018), s. 179-191. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin İran'da maslahatgüzar seviyesinde temsil edilmesi yeni bir olgu olmayıp -İstanbul Tahran'ı denk bir muhatap şeklinde tanımlamadığı için- bu ülkede ilk defa 1848 yılında kurulan sefarete daha önce Tebriz'de görev alan Ali Namık Bey maslahatgüzar olarak atanmıştır. Ahmet Acar, *Osmanlı-İran Diplomasisi Tahran Büyükelçiliğinin Kuruluşu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s. 150-152.

ayı bitmeden önemli bir meblağın bir an evvel gönderilmesini ve sefaretî İsfahan'a taşıma düşüncesinin kabulünü talep etmiştir. Böylece Nüzhet Bey, Ahmet Şah'ın son günlerini geçirdiği Tahran'da Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya ekseninde ortaya çıkan gelişmeleri sıralayarak İran'da yönetim değişikliğinin başıra başıra geldiğini Dersaadet'e bildirmiştir³². Ancak şu bir gerçek ki Osmanlı Devleti'nin başka bir oluşuma yani Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne evrildiği bir dönemde başıra İran olmak üzere -yakın-uzak alanlara- karşı ilgisinin pek fazla ol(a)madığı Nüzhet Bey'in telgrafi neticesinde tezahür etmiştir³³.

İran'daki mevcut hükümetin bir taraftan Osmanlı Devleti, Rusya ve İngiltere tarafından iyiden iyiye köşeye sıkıştırılması diğer taraftan yine bu ülkenin -bilhassa Tebriz merkezli günümüzde Güney Azerbaycan şeklinde takdim edilen alanda- birçok sahasında kırılğan bir konumda bulunan hükümete karşı çeşitli başkaldırı hareketlerinin belirmesi -uzun bir süredir Rusya'nın desteği ile- Kazak Tuğayının komutanlığını üstlenen Rıza Han'ın³⁴ Tahran'a hareket edip burada askerî bir darbe icra ederek yönetimi devralmasını beraberinde getirmiştir. Zira özellikle Gilan Bölgesi'ndeki Cengeli Hareketi'nin Bolşevikler tarafından desteklenmesini ve bu hareketin Kaçar Hanedanına alternatif bir yapıya dönüşmesini hesaplayan³⁵ İngiltere, İran'daki durumun daha fazla kendi aleyhine doğru seyretmesini engellemek amacıyla Tahran'daki jandarma birliklerini etkisiz hale getirdikten sonra Kazak Tuğayı Komutanlığını üstlenen Rıza Han'ı Kazvin'den Tahran'a doğru harekete geçirmiş ve Fethullah Han başkanlığındaki hükümetin Şubat 1921

³² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, 2341/86. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BO.A. HR. SYS.) olarak kısaltılmıştır.

³³ Burada bir parantez açmak gerekir ki Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'nin yavaş yavaş tekâmül etmeye başlaması ile birlikte Ankara Hükümeti dış ilişkilere mesai harcamış ve özellikle Doğu siyaseti çerçevesinde Sovyet Rusya, Afganistan, Ermenistan ve İran gibi devletlerle çeşitli ikili, üçlü ve dörtlü ilişkiler inşa etmeye başlamıştır. Ahmet Özgiray, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasî İlişkileri (1920-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, S. 33, (1995), s. 687. Nitekim Millî Mücadele Hareketi'nin '*kuşatma altındaki İran'la*' inşa etmeye çalıştığı ilişkiler hakkında ilerleyen sayfalarda detaylı bilgiler verilmiştir.

³⁴ Kendisi, İran'da yönetimi ele geçirene kadar Rusya ile İngiltere arasında mekik diplomasisi yürütmüştür. Her ne kadar Rıza Han, Rusların İran'daki vurucu güçlerinden birisini oluşturan Kazak Tuğayının başında uzun süre kalsa da zamanla İran'daki gelişmeleri çok iyi bir şekilde okumuş ve Rusların Gilan'daki Cengeli Hareketiyle kurduğu sıcak temaslar ile İngilizlerin kendisine sunduğu vaatleri zihninde birleştirerek tercihini İngiltere'den yana kullanmıştır. Buna ilaveten Rıza Han, darbe ile yönetimi devraldıktan sonra zaman zaman attığı adımlar ile -İngiliz politikaları haricinde- millî bir siyaset izlemekten geri durmamıştır. Rıza Han'ın İran'da iktidarı ele geçişi ve ordu, sivil toplum ve devlet üçgeninde izlediği siyaseti konu edinen önemli bir çalışma için bkz: Stephanie Cronin, "İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-26", *Türkiye ve İran'da Otörter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 115-145.

³⁵ Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s. 204-210, 216; Stewart, "Soviet Military Intervention in Iran", s. 25-26; Dailami, "The Bolshevik Revolution and the Genesis of Communism in Iran.", s. 52; Dailami, "The Bolsheviks and the Jangali Revolutionary", s. 51-55.

tarihinde devrilmesini sağlamıştır. Darbenin askerî ayağını Rıza Han önderliğinde icra eden İngiltere, -1919 yılında İran'la imzaladığı ve onun bağımsızlığını elinden alan andlaşmanın devamı niteliğinde³⁶- başbakanlığa ise Rad Gazetesi Müdürü Seyyid Ziyaeddin Tabatabai'yi³⁷ getirerek İran'da politik gelişmelerin kendi lehine gelişmeye başlaması için çalışmalara başlamıştır. Böylece Rıza Han ve Seyyid Ziyaeddin Tabatabai önderliğindeki yeni idari mekanizma -Ahmet Şah'ın mevcut statüsüne o an için dokunulmaksızın- İran'ın çehresini değiştirme arzusunun tatbik işine girişmiştir³⁸.

Rıza Han'ın Şubat 1921 yılında İran'da askerî bir darbe icra edip yönetimi ele geçirmesi, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu'da emperyal güçlere karşı İstiklal Mücadelesi gerçekleştiren Türk Millî Mücadele Hareketi ile İran arasındaki ilişkilerin resmi boyutta ısınmasına yetmiştir. Öncelikle çok uzun bir süredir İran ile Osmanlı sınırlarının kesişiminde yer alan tartışmalı bölgelerde her iki devlete zorluklar çıkaran Kürt Aşiret Lideri Simko'nun³⁹ Rıza Han'ın baskısı neticesinde yönünü -Batıya- Anadolu'ya çevirmesi, bir anlamda buraya sığınması ikili ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Ne var ki gerginlik hem Ankara Hükümetinin hem de Rıza Han önderliğindeki yeni İran yönetiminin karşılıklı menfaat çerçevesinde birbirleriyle diplomatik temas kurma arzuları ile yavaş yavaş dinmiş ve 1921 yılının yaz aylarından itibaren her iki yönetimde meşruiyetlerini birbirlerine kabul ettirmek ve dünyaya duyurmak maksadıyla karşılıklı büyükelçi atamaları işine koyulmuşlardır. Ancak şunun altı çizilmesi gerekir ki her iki yönetimin karşılıklı büyükelçi atamaları gerçekleştirdiği süreçte hem Tahran hem de İstanbul'da eski anlayışları simgeleyen diplomatik misyonların varlığı kısa sürede olsa bir karışıklığın ortaya çıkmasını

³⁶ Çeşitli kaynaklarda Osmanlı Devleti'nin 10 Ağustos 1920 tarihinde İtilaf devletlerinin baskısı ile imzaladığı (Sevr) andlaşmasının bir benzerinin bir yıl önce İngiltere tarafından İran'a imzalatıldığı -yürürlüğe girip girmemesi ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte- ve bu andlaşma ile onun tamamen istiklalini kaybedip İngiliz manda yönetimi altına girdiği belirtilmiştir. Bu konuda bkz: Gökhan Çetinsaya, "Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 16, S. 48, (2000), s. 770; Homa Katouzian, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 15-17; Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s. 206, 220, 222.

³⁷ Dönemin İran'ında önemli bir figür şeklinde tecessüm eden Seyyid Ziyaeddin, darbenin hemen akabinde arkasındaki desteği kaybederek savaş bakanı olarak atadığı Rıza Han tarafından sürgüne gönderilmiştir. Katouzian, "Rıza Şah Döneminde", s. 17-18.

³⁸ Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s. 218-222; Stewart, "Soviet Military Intervention in Iran," s. 25.

³⁹ Mehmet Kaya, "Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 7, S. 7, C. 14, (Güz 2017), s. 201-210; Seçil Özdemir, "Türkiye-İran Sınır Meseleleri: 1913-1939", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 18, S. 28, (Bahar 2020), s. 165-179; Çetinsaya, "Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran", s. 771-774; Martin van Bruinessen, "20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe: Simko İsmail Ağa", *İran ve I. Dünya Savaşı*, (Edit., Touraj Atabaki; Çev., Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 71-97.

beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede Osmanlı imgelemine temsilen başında maslahatgüzar olarak bulunan Nüzhet Bey'in bulunduğu Tahran Sefareti ile Kaçar yönetimini sembolize eden İstanbul İran Sefareti faaliyetlerini devam ettirmişler lakin bu birimler zaman içerisinde ülkelerindeki yeni yönetimlerin iradeleri neticesinde ya lağvedilmiş ya da Türk Millî Mücadele Hareketi'nin ve Pehlevi Hanedanının arzuları doğrultusunda şekil değiştirmiştir. Ancak bu iki başlık yeni yönetimlerin eski idari anlayışlarla iltisaklı yapıları bertaraf edememelerinden ötürü bir süre daha tarafların başlarını ağrıtmalarına yetmiştir⁴⁰.

Ankara ve Tahran hükümetlerinin 1921 yılının bahar aylarından itibaren geliştirdiği samimi ilişkiler neticesinde İran'ın Ankara Büyükelçiliğine -eski Maarif Nazırı- Mümtazüddeve Ağustos 1921 tarihinde atanmıştır⁴¹. Lakin Mümtazüddeve'nin Ankara'ya varışı biraz gecikmeli bir şekilde olmuş ve yeni sefir ülkesinin birtakım önemli diplomatik işlerini gerçekleştirdikten sonra ancak görev yerine ulaşabilmiştir. Nitekim Şark Cephesi Kumandanlığından edinilen bilgi doğrultusunda Hariciye Vekaleti tarafından İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti Celilesine gönderilen 3 Teşrin-i Evvel 1337 (3 Ekim 1921) tarihli yazıda İran Hükümetinin Ankara Mümessilğine (temsilci) tayin ettiği Mümtazüddeve'nin o an için Bakü'de bulunduğu ve Tiflis'te hükümeti namına birtakım siyasi görüşmeler gerçekleştirdikten sonra Ankara'ya azimet edeceği vurgulanmıştır⁴². Hemen hemen aynı dönemde yani 30 Ağustos 1337 (30 Ağustos 1921) tarihinde ise bu kez Sadaret Makamı Hariciye Nezaretine bir telgraf çekerek -sabık- Asım Bey'den boşalan Tahran sefirliğine kıdemli hariciye personellerinden Ahmed Reşid Bey'in⁴³ tayin

⁴⁰ Çetinsaya, "Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran", s. 772-781; Kaya, "Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri", s. 206-207; Özdemir, "Türkiye-İran Sınır", s. 175-176.

⁴¹ Gökhan Çetinsaya, İngiliz arşiv belgelerine dayanarak hazırladığı çalışmada Mümtazüddeve'nin *'ferkalade sefir'* sıfatıyla yukarıda dile getirilen tarihte Ankara'ya atandığını belirtmiştir. Çetinsaya, "Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran", s. 772. Arşivde yaptığımız araştırma neticesinde Çetinsaya'nın İngiliz arşiv kaynaklarına dayandırıarak belirttiği atama tarihini içeren bir evrak bulamamamızla birlikte Mümtazüddeve'nin Ankara'ya ilk defa hangi maksatlarla ne zaman hareket ettiği ile ilgili bir kayıta rastlanmıştır. Nitekim bu evrakin içerisindeki bilgiler yukarıda metin içerisinde işlenmiş ve evrak numarası bir sonraki dipnotta yazılmıştır.

⁴² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, Fon Kodu: 30-10-0-0, Kutu No: 131, Dosya No: 936, Gömlek No: 3. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BCA.) olarak kısaltılmıştır.

⁴³ Burada bir parantez açmak gerekir ki arşivde yaptığımız araştırma neticesinde her ne kadar Ahmed Reşid Bey'in Tahran'a sefir olarak atanma tarihi Ağustos 1921 tarihini gösterse de onun göreve başlama tarihi Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliğinin resmî sitesinde 1.1.1921 şeklinde gösterilmiştir. Bu durum iki şekilde açıklanabilir. Birincisi, Ahmed Reşid Bey daha önceden göreve başlamasına karşın görev yazısı kurumlar arasında yapılan yazışmalar neticesinde yukarıda dile getirilen/ona paralel tarihte ortaya çıkmıştır. İkincisi, bilgi yetersizliğinden ötürü Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliğinin resmî sitesinde Ahmed Reşid Bey'in göreve başlama tarihi -sehven- yanlış yazılmıştır. <http://tabran.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChief/History> Erişim Tarihi: 30. 07. 2022.

edildiğini aıklamıřtır⁴⁴. Ankara Hükümetinin, İstanbul’un Tahran’a böylesine olağanüstü bir dönemde atama gerçekleştirmesine ne şekilde yaklaştığı tam manasıyla bilinmemekle birlikte bu durumdan duyduğu rahatsızlığı Rıza Han önderliğindeki yeni İran yönetimine hissettirdiği birtakım kaynaklar doğrultusunda tezahür etmiřtir⁴⁵.

Öte taraftan Tahran Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasında her iki tarafın meşruiyetine dayalı ilişkiler 1921 yılının yaz aylarından sonra hızlanmakla birlikte tarafların Musul gibi kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri alanlara dair arzuları yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştır. şöyle ki Kemalist Hareketin, -İnönü ve bilhassa Sakarya Meydan Muharebesiyle- Anadolu’da başını Yunanlıların ektiği İtilaf kuvvetlerine karşı st üste başarılar elde etmesi ve konumunu güçlendirmesi ile beraber içerisinde Musul’un da yer aldığı Misak-i Milli anlayışını tatbik etme arzusu karşısında Rıza Han önderliğindeki yeni İran devlet ricali, eski siyasi, idari, askerî vb. anlayışları bir kenara bırakarak ülkenin her anlamda nüfuz alanını genişletmek istemiştir. Bir anlamda tartışmanın temelinde, Osmanlı Devleti’nin ana omurgası üzerinde inşa edilecek yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin sınırlarının ne şekilde oluşacağı ve bu sınırlar çizilirken Musul gibi İran’ı jeopolitik, jeostratejik, jeoekonomik ve jeokltr açıdan etkileyecek bir noktanın Türkiye’de bulunmasının veya İngiliz güdümünde -kurulan- Irak Devleti’ne bırakılmasının İran tarafından nasıl karşılanacağı yer almıştır. Bir başka tabirle ifade etmek gerekir ise İran için Musul ne anlam ifade ediyordu ve ona bir şekilde sahip olmak veya onu her daim etki altına almak için kendisi ne tür girişimler sergileyebilirdi soruları bu süreçte zihinleri meşgul eder hale gelmiştir. Nitekim İran’ın 1922 yılının sonbaharından itibaren -Ankara’dakini pasif- İstanbul’daki elçiliğini aktif hale getirmek istemesi buna karşılık Ankara’nın İran’la sıcak ilişkileri koruma çerçevesinde Rıza Han yönetimini adı geçen konuda uyarıp⁴⁶ bir taraftan Sefir Mümtazüddeve’yi iyi bir şekilde ağırlayıp onun üzerinden İran’a birtakım mesajlar gndermesi⁴⁷ diğer

⁴⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası, 4691/351780. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BO.A. BEO.) olarak kısaltılmıştır.

⁴⁵ rneğin Gökhan etinsaya hazırladığı çalışmada, Milli Mücadele Hareketini temsilen Mustafa Kemal Paşa’nın hem Ankara’ya bir İran sefiri atanmışken İstanbul’daki İran Sefaretinin varlığından ciddi anlamda rahatsızlık duyduğunu hem de İstanbul Hükümetinin Tahran’daki sefaret aracılığıyla bu devletle ilişki kurmasından yakındığını belirtmiştir. etinsaya, “Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran”, s. 779-781.

⁴⁶ etinsaya, “Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran”, s. 781.

⁴⁷ Daha önce ifade edildiği üzere İran’ın Ankara sefirliği görevini üstlenmesine karşı devletin Bak ve Tiflis’teki birtakım siyasi işlerini gerçekleştirmekle görevlendirilen Mümtazüddeve ancak 1922 yılı içerisinde makamına gelebilmiştir. Onun görev yerine varması ve çalışmalarına başlaması, Kemalist Hareketin İtilaf devletlerine karşı kullandığı temel propagandalardan birisi olmuş ve kendisiyle T. B. M. M arasında sıcak görüşmeler gerçekleşmiştir. Nitekim bu sıcaklıktan Rıza Han önderliğindeki yeni İran yönetimi de fazlasıyla memnun olmuş olacak ki -o dönem varlığını devam ettirdiği- İstanbul’daki sefaret aracılığıyla T. B. M. M’ye teşekkürlerini sunmaktan ve onun nezdine birtakım atamalar yapmaktan geri durmamıştır. Bu konuya emsal teşkil etmesi

taraftan Tahran'a Muhittin Paşa'yı sefir olarak ataması⁴⁸ yani ikili ilişkilerin gelgitli bir seyir izlemesi dahi tarafları Musul konusunda karşı karşıya getirmekten alıkoymamıştır. Çünkü Kemalist Hareket, nihayetinde Başkumandanlık Meydan Muharebesi ile Anadolu'daki düşman kuvvetlerini artık tam manasıyla ortadan kaldırdıktan sonra yönünü Doğu siyaseti çerçevesinde Türkiye'nin güney sınırlarının şekilleneceği alana çevirmiştir. Bu ekseninde işgal teşebbüsünden kurtulmasının akabinde Anadolu coğrafyasının haricinde kalan ona coğrafi, siyasi, kültürel, askerî vb. açılardan yakın noktalarda hakimiyet kurma siyaseti çerçevesinde Halep⁴⁹, İskenderun (Hatay)⁵⁰ ve bilhassa Musul⁵¹ gibi yerler, Ankara'nın

bakımından İstanbul İran Sefareti tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi İstanbul Mümessiliğine gönderilen 26 Kanun-i Evvel 1338 (26 Aralık 1922) tarihli yazıda öncelikle Mümtazüdevle hazretlerinin tahtı riyaseti altında Ankara'ya azimet etmiş olan sefariye fevkalade heyetine gösterilen dostane kabulden ötürü İran Devleti'nin Başbakanı ve Hariciye Nazırı olarak görev yapan Kavamüssaltana'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkürlerini sunduğu belirtilmiştir. Aynı telgrafın devamında, Mümtazüdevle heyetinin vazifesinin bittiği ve onun Tahran'a geri dönmesinin talep edildiği açıklandıktan sonra Başbakan ve Hariciye Nazırı Kavamüssaltana'nın Türkiye Millet Meclisi Hükümeti nezdine Prens İshak Han'ı sefir olarak atadığı vurgulanmıştır. İstanbul İran Sefaretinin bu yazısının bir kopyası ise 28 Kanun-i Evvel 1338 (28 Aralık 1922) tarihinde İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey'e sunulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı, 64/30. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. İM.) olarak kısaltılmıştır. BOA. HR. İM., 13/141.

⁴⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın Başkanlığında toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyetinin 7 Teşrin-i Sani 1338 (7 Kasım 1922) tarihli kararnameinde Adana ve Havalisi Kumandanı Tuğgeneral Muhiddin Paşa'nın Tahran'a sefir olarak atandığı belirtilmiştir. B.C.A., Kararlar Daire Başkanlığı, Fon Kodu: 30-18-1-1, Kutu No: 6, Dosya No: 34, Gömlek No: 19. Ancak şunun da altı çizilmesi gerekir ki Muhiddin Paşa'nın Tahran'a varması ve görevine resmen başlaması 1923 yılının ilk ayları içerisinde mümkün olabilmiştir. Her ne kadar bu konuyla ilgili metnin ilerleyen sayfalarında bilgi verilecek olsa bile Türkiye Cumhuriyeti'nin Tahran Büyükelçiliğinin resmi internet sayfasında Muhiddin Paşa'nın göreve başlama tarihi 7.2.1923 şeklinde tanımlanmıştır. <http://tahran.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> Erişim Tarihi: 30. 07. 2022.

⁴⁹ Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip -her ne kadar Türk tarih yazımı içerisinde kendisine yeterince yer verilirse de- tartışmalı noktalardan birisi olarak ortaya çıkan Halep, bünyesinde çok fazla Türk nüfusu barındırmasından ötürü yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde dahil edilmeye çalışılmıştır. Ancak her ne kadar Halep'in Türk sakinleri Türkiye Cumhuriyeti'nin çatısı altında yaşamak için büyük bir direniş örneği gösterecekler de 1918-1923 yılları arasında Türkiye'nin diplomasi arenasında gücü oranında var olabilmesi bu durumu sekteye uğratmıştır. Bu konuda bkz: Ahmet Emin Dağ, *Emeviler'den Arap Baharı'na Halep Türkmenleri*, Taşmekeç Yayınları, İstanbul 2015, s. 57-69.

⁵⁰ Musul konusunda yeni Türkiye Cumhuriyeti nasıl İngiltere ile karşı karşıya kaldıysa İskenderun (Hatay) konusunda da Fransa ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nitekim 1920-1930 yılları arasında yeni Türk devletinin elitleri Musul konusunda olduğu gibi İskenderun'un (Hatay'ın) statüsü konusunda da bu kez Fransızlarla mekik diplomasisi yürütmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu konuda alışlagelmişlerin haricinde Rusça kaynaklara dayanarak hazırlanan bir çalışma için bkz: Andrey Boldyrev, "The Ottoman Near East in the Republican History of Turkey: The Problem of Mosul and Hatay in the 1920s-1930s", XVIII. *Türk Tarih Kongresi 1-5*

gündemini iyiden iyiye meşgul etmeye başlamış ve buraları anavatana katma arzusunun yerine getirilebilmesi için askerî seçenekler ortaya çıkmıştır. Ancak ifade edilen yerler -özellikle Musul ekseninde bir değerlendirme yapıldığında- Ankara'nın gündemini meşgul etmesinin yanı sıra aynı süreçte Rıza Han önderliğindeki Tahran yönetiminin de toprak bütünlüğünün/sınır güvenliğinin mihenk taşı şeklinde tanımlanmıştır. Zira İran sınırları içerisinde ciddi derecede Kürt nüfusun bulunması⁵² ve burada yaşayan demografik yapının bir şekilde Musul ve çevresinde meskûn olan akraba unsurlarla -ilerleyen süreçte ayrı bir devlet mekanizması ekseninde- birleşebilme ihtimali/Tahran'ın siyaseti çerçevesinde onların Türkiye ve -İngiliz güdümündeki- Irak'a karşı kullanılabilme durumu yeni İran'ın Musul'a yoğunlaşması için yetmiştir. Bundan ötürü Tahran, bir yandan Atebât-ı Aliye'yi⁵³ oluşturan Kerbela, Necef, Kazımiye ve Samarra'daki Şii dinsel figürler/ müçtehitler aracılığıyla 1923 yılının başından itibaren Musul'a yoğunlaşmaya çalışırken⁵⁴ diğer yandan kendisi esasında, Başkumandanlık Meydan Muharebesini diplomasiyle taçlandırmak isteyen Türkiye'nin Lozan Konferansı'ndaki görüşmelerine Türkiye-Irak sınırının tespiti/Musul meselesinin çözümü adına katılmak istemiştir. Bu çerçevede İstanbul İran Sefaretinden Ankara Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul Mümessiliğine gönderilen 9 Kanun-i Sani 1339 (9 Ocak 1923) tarihli belgede Kürdistan meselesinin⁵⁵ Lozan Konferansı'nda müzakere edildiği sırada hususi görüşmede her iki hükümetin ilgi ve menfaatlerinin müşterek olması ve ileride hem Türkiye hem de İran'ın huzur ve güvenliğinin şimdiden temini maksadıyla İran'ın bu konferansa iştirak emelinde olduğu ve bunun için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden müsaade talep ettiği belirtilmiştir⁵⁶. Bu süreçte Tahran

Ekim 2018, (Yay. Hz., Semiha Nurdan-Muhammed Özler), C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 189-192.

⁵¹ Ali Şefik Özdemir (Bey), bu süreçte Ankara'nın Musul konusundaki kararlığının sahadaki yansımaları şeklinde ortaya çıkıp bölgesel liderler ile etkileşim içerisinde yer alarak Musul'u askerî yöntemlerle Türkiye'ye katmaya çalışmıştır. Murat Göztozkulu, *Musul Özdemir Harekâtı*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008, s. 178-180, 201-215, 240-vd.

⁵² Kürtler, bilhassa Batı İran'ı kapsayan Savuçbulak (Soğukbulak), Sakız ve Revandiz gibi noktalarda yoğunlaşmışlardır. Donohoe, *İngiltere'nin İran/Azərbaycan*, s. 182.

⁵³ Bu kavramın manası ile ilgili yukarıda birtakım bilgiler verilmesine karşın kendisi, Irak'taki kutsal Şii şehirlerine verilen genel ismi oluşturmuştur. Bu konuda bkz: Avni İlhan, "Atebât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, (1991), s. 49-50.

⁵⁴ Mazlum Uyar, *Arap-Fars Şiiliği Bağlamında Irak Şiiliği (Tarihî, Sosyo-Politik Analiz)*, İyidüşün Yayınları, İstanbul 2022, s. 104-105.

⁵⁵ Adı geçen kavramın coğrafi olarak kapsadığı alana dair herhangi bir bilgi incelenen arşiv malzemesinde geçmemekle birlikte İstanbul İran Sefaretinin bu kavram ile Türkiye ve İngiltere'nin kıyasıya rekabet ettiği Musul ve çevresini ima ettiği tarafımızca düşünülmektedir. Bundan ötürü Musul ve çevresinde yerleşik Kürtlerin bilhassa İran'daki akraba unsurlarla bundan sonra nasıl bir ilişki geliştirebileceği Tahran tarafından bu dönemde yakından takip edilmiş ve bunun tayini için Lozan Görüşmelerine müdahil olunmak istenmiştir. İncelenen belgenin künyesi bir sonraki dipnotta yer almıştır.

⁵⁶ *BO.A. HR. İM.*, 234/87.

Hükümeti, Ankara Hükümetine samimi olduğunu göstermek istese de bir diğer taraftan Musul'u elde etme amacıyla İran'a geçen Özdemiş Bey'in birliğinin silahsızlanmasını İngilizlerin baskısı neticesinde gerçekleştirmek zorunda kalmıştır⁵⁷.

İran'ın Musul meselesi çerçevesinde Türkiye ile birlikte Lozan Konferansı'na katılma arzusu Ankara'da birtakım hareketlenmelerin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Türk dışişleri aracılığıyla bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'ya bir yandan kazandığı başarılarından ötürü tebrik telgrafları gönderen Tahran yönetimi buna ilaveten kendisinin Lozan Konferansı'na katılması halinde yalnızca Musul konusunda birtakım teşebbüslerde bulunacağına dair itimatnameler sunmaktan geri durmamıştır. Nitekim Tahran'ın bu konudaki ısrarını simgelemesi bakımından zata mahsus nam adı altında Hariciye Vekaletine gönderilen 15 Kanun-ı Evvel 1339 (15 Ocak 1923) tarihli şifreli yazıda da İran'ın, sefiri aracılığıyla Lozan Konferansı'na yalnızca Kürt meselesinin çözümü adına katılmak istediği ve Türkiye ile arasında hiçbir ihtilaf çıkmasının mümkün olmadığını beyan ettiği vurgulanmıştır⁵⁸.

İran'ın Kürt meselesi çerçevesinde Lozan Görüşmelerine katılma isteği, Türkiye'nin yanı sıra İngiltere'nin bile hoşuna gitmemiş olacak ki Londra onun bu teklifini düşünmeden reddetmiştir. Teklifin reddedilmesinde; İran'ın savaşan taraflardan birisi olmayışı, Karadeniz'e kıyısı bulunmayışı ve Lozan'da İran ile Irak arasındaki mevcut sınırın değiştirilmesine yönelik bir görüşmenin yer almaması gibi gerekçeler ön plana çıkmıştır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekir ise ne Türkiye ne de İngiltere, Musul meselesinde üçüncü bir tarafın hak iddia etmesini uygun görmemiş ve bundan ötürü İran'ı meseleye hiçbir şekilde karıştırmamıştır⁵⁹.

İran'ın, Musul meselesinin çözümü adı altında Lozan Konferansı'na dahil olma isteği vücut bul(a)mamakla birlikte Musul konusu İngiltere ve Türkiye'nin karşılıklı salvoları neticesinde konferansta tam manasıyla çözüme kavuşturulamamıştır. Bu doğrultuda 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye resmen varlığını tüm dünyaya ilan etmekle birlikte Musul'un statüsünü oluşturabilmek amacıyla İngiltere ile farklı platformlarda görüşmeler gerçekleştirmeyi kabul etmiştir. Böylece Musul konusu, farklı bir boyuta evrilerken bundan sonra yalnızca Türkiye ve İngiltere'nin değil aynı zamanda İran'ın dahi fazla söz sahibi olmaya başladığı bir konu şeklinde ortaya çıkmıştır⁶⁰.

Lozan'dan Geriye Kalan Büyük Bir Sorun ve Bu Sorunun Çözümünde Görmezden Geline Güçlerin Rollerine Dair: 1926 Ankara Antlaşmasına

⁵⁷ Göztoğlusu, *Musul Özdemiş*, s. 293.

⁵⁸ BOA. HR. İM., 234/87; BOA. HR. İM., 235/27.

⁵⁹ Çetinsaya, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran", s. 794.

⁶⁰ İran bu süreçten sonra -metnin devamında bahsedileceği üzere- Musul konusunda daha faal bir anlayışla hareket etmiştir.

Gidilen Süreçte İran'ın Musul Konusundaki Tutum ve Davranışlarının Tahliili

Lozan Görüşmelerinde Türkiye ve İngiltere arasında çözüme kavuşturulamayan bir konu şeklinde ortaya çıkan Musul'un statüsü artık yeni dönemde İran tarafından yakından takip edilmeye başlanmıştır. Musul'u kendi egemenlik alanının bir parçası olarak gören ve onun üzerinde hak talep eden Rıza Han önderliğindeki İran, daha görüşmeler bitmeden Türkiye'yi sınır meseleleri ve kendisinin veya komşusunun bünyesinde bulunan Türkler ile İranlıların tabiiyet sorunları⁶¹ gibi konularla meşgul ederek Musul meselesinde öne çıkmaya çalışmış ve Ankara ile Londra arasındaki görüşmelere bir şekilde müdahil olmayı arzulamıştır. Bütün bunlar için İstanbul'daki -zaman zaman aktif zaman zaman pasif durumda tuttuğu- sefaretini etkin bir şekilde kullanan Tahran yönetimi, böylece Batıyla ince diplomasi yürüten Ankara'yı kısıp baskı altında tutmayı hedeflemiştir. Bu konuya örnek teşkil etmesi açısından Türkiye'deki İranlıların tabiiyet meselesi hakkında birtakım düzenlemeler gerçekleştiren ve Tahran'ın onlar vasıtasıyla kendisini sıkıştırmasını engelleyemeye çalışan Ankara Hükümeti kısa süre içerisinde İran tarafından tepkiye maruz kalmıştır. İran'ın sefaretini aracılığıyla Türkiye'deki İranlıların haklarının zedelendiği şeklinde kendisini protesto etmesi karşısında harekete geçen Ankara Hükümeti, Hariciye Vekaleti aracılığıyla sefere verdiği 14 Mart 1339 (14 Mart 1923) tarihli cevapta ülkede bulunan İranlılar ile ilgili alınan kararın yeni -tarihsel birikimin devamı niteliğinde- olmadığını ve kendisinin bu durumu idrak edemeyip bir protesto metni hazırlamasının hiçbir şekilde mazur görülemeyeceğini açıklamıştır⁶².

Musul konusunda Türkiye'nin elini zayıflatmaya çalışan İran'ın bu süreçte devreye soktuğu en önemli kart şüphesiz sınır meselesi olmuştur. Bu çerçevede bir taraftan Türkiye sınırına yakın olan yerlere -komşusunun zayıf karnı olarak gördüğü- Ermenileri yerleştirmeye başlayan Tahran, diğer yandan İran tebaası olduğunu iddia ettiği bazı Ermenilerin Türkiye dahilinde serbestçe dolaşımını için her türlü gayreti sergilemiştir. Nitekim İran Sefareti 20 Mart 1339 (20 Mart 1923) tarihli tahririnde Batum'daki Türk Konsolosluğundan vize almaksızın vapurla İstanbul'a gelen İran tebaası Ermenilerin ülkedeki dolaşımına müsaade edilmesini muhatabından talep etmiştir. Yine Hariciye Nezareti -kendisine ulaşan 10 Mart 1923 tarihli şifreye cevap niteliğinde- İran Sefaretine hitaben kaleme aldığı 31 Mart 1339 (31 Mart 1923) tarihli yazıda, İran tarafından Türkiye hududu civarında iskân edilen Taşnak Ermenilerinin ehli ziraat olanlarıyla olmayanlarının arasında⁶³ bir fark

⁶¹ İlerleyen kısımlarda bu konuda detaylı bilgi verilmiştir.

⁶² BOA. HR. İM., 68/91.

⁶³ İncelenen belgede geçen bu ifadeden anlaşılmaktadır ki İran, Ermenileri Türkiye hududu civarına ziraat işiyle meşgul olma adı altında iskân etmiştir. Ancak Ankara Hükümeti, Tahran'ın bu tutumunu iyi niyetli bulmamış ve dostane ilişkiler geliştirmeye başladığı muhatabına Türkiye'nin güvenliğe dayalı endişelerini dikkate almasını önermiştir.

bulunmadığını belirttiikten sonra öteden beri hasım addedilen bir anasının hudud boyunca yerleştirilmesinin Türkiye'nin uzun vadedeki güvenliğine hanel getireceğini belirterek bu davranıştan bir an evvel vazgeçilmesini talep etmiştir⁶⁴.

Mustafa Kemal önderliğindeki Ankara Hükümeti ile Rıza Han liderliğindeki Tahran Hükümetinin meşruiyetlerini birbirlerine kabul ettirip dostane ilişkiler geliştirme gayreti çerçevesinde karşılıklı büyükelçiler tayin etmeleri onların 1923 yılının bahar aylarından itibaren bazı önemli konularda anlaşmazlık yaşamalarını bir türlü engelleyememiştir. Şöyle ki tarafların birbirlerini sınır güvenliğinin ihlali ve vatandaşlarının haklarının çiğnendiği şeklinde suçlamaları uzun bir süre devam etmiştir. Bu çerçevede Selahattin Adil Bey⁶⁵, Hariciye Nezaretine yazdığı 14 Nisan 1339 (14 Nisan 1923) tarihli telgrafta İran sefaret müsteşarının kendisini ziyaret ederek İran tabiiyetine mensup bazı şahısların Türk tebaası olmaya zorlandıkları iddiasıyla şikâyetle bulunduğunu açıklamıştır. Yine sık sık Tahran ile Ankara arasında tartışmaların yaşanmasına sebep olan Bulakbaşı⁶⁶ isimli noktanın Türkler tarafından tahliyesinin sebebiyet vereceği güvenlik açısından ötürü tahliyenin kontrollü bir şekilde yapılmasının İran Sefareti tarafından talep edildiği 13 Ağustos 1339 (13 Ağustos 1923) tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul Murahhaslığı tarafından Hariciye Nezaretine bildirilmiştir. Son olarak T.B.M.M. Dersaadet İstanbul Murahhaslığı, Hariciye Nezaretine 24 Teşrin-i Sani 1339 (24 Kasım 1923) tarihinde bir kez daha yazı yazarak bu kez İran'daki Türk tebaasının geçmişten gelen imtiyazlarını simgeleyen '1292 İran Mukavelenamesini' ona anımsatarak konu hakkında ilgili birimi uyarılmış ve Ankara'nın Tahran üzerinde baskı kurabilmesinin sac ayaklarından birisini oluşturmayı hedeflemiştir⁶⁷.

1923 yılının bahar aylarından itibaren sınır sorunları ve tabiiyet sorunları ekseninde gerilmeye başlayan İran-Türkiye ilişkileri -her ne kadar ağırlıklı olarak İngiltere-Türkiye eksenli olmasına karşın- Musul meselesinin uluslararası kamuoyunu iyiden iyiye meşgul eder seviye gelmesi neticesinde farklı bir boyut kazanmıştır. İngiltere'nin, Lozan Konferansı'nda bir şekilde çözümsüzlüğe iterek Ankara'nın elini zayıflattığı Musul konusunda artık kartlarını açık açık oynamaya başlaması ve uzun süredir Amerika ile var olan petrol bağımlılığını ortadan kaldırmak maksadıyla mevcudiyeti bilinen Musul petroleri için öne çıkmaya

⁶⁴ BOA. HR. İM., 69/48; BOA. HR. İM., 70/51.

⁶⁵ Kendisi bu süreçte -Ankara'nın emriyle- Millî Savunma Bakanlığı Müsteşarı ve İstanbul Komutanlığı görevlerini ifa etmiştir. İstanbul komutanlığı sırasında İtilaf devletlerinin temsilcileri çeşitli münasebetler kurmuştur. Bu konuda bkz: Murat Kütükçü, *Selahattin Adil Paşa (1882-1961, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Antalya 2012, s. 192-205.*

⁶⁶ Sınır geçişkenliği ekseninde Türkiye-İran hududunun keşişiminde yer alan bu nokta uzun vadede sık sık Tahran ile Ankara arasında tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. L. Hilal Akgül, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 7, (2005), s. 8; Özdemir, "Türkiye-İran Sınır", s. 180.

⁶⁷ BOA. HR. İM., 18/36; BOA. HR. İM., 20/221; BOA. HR. İM., 21/32; BOA. HR. İM., 89/60.

başlaması⁶⁸ yalnızca Türkiye'nin değil aynı zamanda İran'ın dahi ilgisini cezbetmiştir. Bu çerçevede Londra'nın, Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa ve Rusya ile imzaladığı Sykes-Picot Antlaşması ile önce Fransa'ya bıraktığı daha sonra birtakım imtiyazlar karşılığında yeniden uhdesine aldığı Musul konusunda Türkiye'nin 1922 yılından itibaren askerî seçenekleri devreye sokmasıyla 1923 sonbaharından itibaren petrol karşılığında Amerika Birleşik Devletlerini yanına çekmeyi hedeflemesi bölgede hareketliliğin belirmesine yetmiştir. Filhakika her ne kadar ilk olarak 1927 yılında faaliyete geçecek olsa da özellikle 1923 yılı ile birlikte Musul'da bulunan Baba Gurgur (Gürgür) petrol sahasına İngiltere tarafından ciddi derecede önem atfedilmesi İran ve Türkiye'nin Musul konusunda ön plana çıkmak için burayla alakalı sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik iddialar öne sürmelerini beraberinde getirmiştir. Şüphesiz bu tutum İran ile Türkiye'nin zaman zaman Musul konusunda yakınlaşmasına yarış halinden ötürü çoğunlukta ise ayrışmasına neden olmuştur. Ayrıca İran, Doğu ticaretinin kesişme noktalarından birisi olan Musul'un yeni dönemde ticari öneminin daha da artacağını fark ederek onun için Türkiye ile mücadele etmekten geri durmamıştır⁶⁹.

Öte yandan Musul meselesinin farklı bir boyuta evrildiği bir süreçte İran iç siyasetinde önemli değişimler yaşanmaya başlanmıştır. Şöyle ki 1921 yılından itibaren savunma bakanlığı görevinde bulunan buna karşın İran'ın istikametini kendi arzuları çerçevesinde belirleyen Rıza Han en yakın rakibi olarak beliren Kavamus-Saltana'yı bertaraf ederek Kasım 1923 tarihinde başbakanlık koltuğuna oturmayı başarmıştır. Hiç kuşku yok ki bu gelişme, İran'ın yalnızca iç politikada değil aynı zamanda dış politikada da daha net adımlar atmasının önünü açmıştır⁷⁰.

Rıza Han'ın başbakan olması, İran'ın bölgesel gelişmelere daha fazla ağırlık vermeye başladığı dönemi temsil etmiştir. Hakikaten kendisinin başbakanlığından kısa bir süre sonra Irak'taki Şii varlığı hesaba katılarak buradaki İran etkinliğinin üzerinde daha fazla durulması amacıyla birtakım adımlar atılmıştır. Bu çerçevede özellikle daha önce Atebât'tan kovulan ulemanın yeniden buraya dönmesine ve burada birtakım faaliyetler icra etmesine olanak sağlanmıştır. Ayrıca Türkiye'nin Cumhuriyeti ilan etmesi ve arkasından Halifeligi kaldırıp din ve devlet işlerini

⁶⁸ Burada şunun altı çizilmesi gerekir ki İngiltere bilhassa donanması için petrol ihtiyacını 1908 yılında -Ortadoğu'da petrolün ilk keşfedildiği yer olan- İran'ın Mescid-i Süleyman adı verilen bölgesi aracılığı ile karşılamakla birlikte uzun vadede Musul onun petrol ihtiyacının tam manasıyla karşılanması ve yine onun bir ihraç malzemesi şeklinde kullanılabilmesi için büyük bir ehemmiyet kesp etmiştir. Bu konuda bkz: Burcu Kurt, "Discovery of Oil and Oil Based Environmental Pollution in Ottoman Iraq: The Incident of Mohammarah (1913-1914)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. 4, S. 2, (2016), s. 162-177. Ayrıca Musul yalnızca petrol unsuru ile ön plana çıkmamış aynı zamanda burası Dicle Nehri ile bolca sulandığı için pamuk gibi tarımsal ürünlerin üretiminde önemli rol oynamıştır. Buna ilaveten Musul, Irak'taki taş ocaklarını bünyesinde bulundurması ile dikkat çekmiştir. Minorsky, *Musul*, s. 20-21, 24.

⁶⁹ Barr, *Kırmızı Çizgi*, s. 160-170; Minorsky, *Musul*, s. 25-26.

⁷⁰ Katouzian, "Rıza Şah Döneminde", s. 20-21.

birbirinden ayrı tutacağını tüm dünyaya duyurması da⁷¹ Rıza Han önderliğindeki İran tarafından yakından takip edilmiş lakin bu gelişme modernleşme açısından Mustafa Kemal Türkiye'sini örnek alan Rıza Han'ın ürkmesine ve Kum'daki din adamlarının etkisiyle ülkede monarşiyi devam ettirmesine kapı aralamıştır⁷².

Rıza Han, başbakan olduktan sonra başta Musul olmak üzere İran'ın Irak'taki menfaatlerini korumak için birtakım adımlar atmıştır. Ancak ne var ki İran'ın attığı bu adımlar hem Türkiye hem İngiltere hem de onun güdümü altındaki Irak Devleti'nin yeni elitleri tarafından pek hoş karşılanmamış ve bazı zıt aksiyonların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu bakımdan örnek vermek gerekir ise çok uzun süredir herhangi bir nedenden ötürü bilhassa Musul ve Bağdat'a kolay bir şekilde göç edebilen İranlılara yeni dönemde zorluklar çıkarılmaya başlanmış ve İngiltere'nin isteği ile Irak'taki İranlılara artık herhangi bir imtiyaz sağlanmaması noktasında bir karar alınmıştır. Bu durumun devamı niteliğinde 1924'te çıkarılan Irak Vatandaşlık Kanunu ile de Irak'taki İranlıların eskisinden farklı olarak yeni dönemde sadece Irak vatandaşı sayılacağı ilan edilmiştir⁷³.

Öte yandan İran'ın Irak'ta nüfuz elde etmek amacıyla çok uzun bir süredir kullandığı mezhep siyaseti, bu dönemde Rıza Han önderliğindeki hükümetin çabalarına rağmen yavaş yavaş çökmeye başlamıştır. Şöyle ki İngilizler, Tahran'ın kutsal Şii şehirleri vasıtasıyla uzun yıllardır Irak'ta etkin olduğunun farkında olduğu için yeni dönemde buna son verebilmek amacıyla onların Irak'taki imajını zedelemeye başlamış, Bağdat ve çevresinde rahat bir şekilde hareket etmelerini engellemeye gayret etmiş ve hatta onları İran'a göç ettirmeye çalışarak yalnızca Şiiilerin yoğun yaşadığı Orta ve Güney Irak'a değil aynı zamanda etki alanı çerçevesinde Sünni nüfusun ağırlıkta olduğu Musul merkezli Kuzey Irak'a Tahran'ın herhangi bir strateji ve faaliyet geliştirmesini önlemeyi hedeflemişlerdir⁷⁴.

İran'ın Irak'taki nüfuzunu ortadan kaldırmaya ve onu kendisine bağımlı hale getirmeye çalışan İngiltere'nin bu süreçte devreye soktuğu önemli adımlardan bir diğerini İran sınırları içerisindeki petrolün ihraç edilmesi meselesi oluşturmuştur. Şöyle ki İngiltere, uzun yıllardır Güney İran'da petrol faaliyetlerinde bulunup buradan ciddi kazançlar elde edip bunu Tahran Hükümeti ile paylaşmakla birlikte

⁷¹ Aynı dönemde İran'da olduğu gibi Hindistan'da da halifelik kaldırılması yoğun bir tepkiyle karşılanmış ve hatta Mustafa Kemal Paşa'nın yeni halife olarak seçilmesi noktasında buradan bazı istekler ön plana çıkmıştır. Bu konuda bkz: Azmi Özcan, *Panislamiizm (Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924))*, İsam Yayınları, İstanbul 2020, s. 309-312.

⁷² Touraj Atabaki, "Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik -Karşılaştırmalı Bazı Tespitler-", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 50-56; Katouzian, "Rıza Şah Döneminde", s. 21-22.

⁷³ Yitzhak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiiler*, (Çev., Metin Saltoğlu), Elips Kitap, Ankara 2005, s. 100-101.

⁷⁴ Uyar, *Arap-Fars Şiiliği Bağlamında*, s. 106-109.

1920'li yıllardan itibaren Rusya'nın Kuzey İnan'daki petrol araştırmalarına kendisini bir Şekilde dahil etmeyi başarmış ve bu yolla İnan'ı iyice iktisadi aĀadan kuşatır hale gelmiştir. Kendi sınırları iĀerisindeki petrolü Rusya, İngiltere ve hatta Amerika Birleşik Devletleri olmadan Āıkarıp dış dđnyaya ihraĀ edemeyeĀeđinin farkına varan İnan bundan ötđrü dış politikada daha hassas davranıp bu devletleri ürkütmemek iĀin başta Musul olmak üzere Irak'taki menfaatlerini olabildiğince törpülemek zorunda kalmıştır. Bđylece bu sđreĀte İnan'ın Irak'a yđnelik geliştirdiği strateji ve faaliyetlerin bilhassa İngiltere'nin gđlgesi altında vđcut bulabildiği su gđtürmez bir gerĀeklik olarak belirmiřtir⁷⁵.

Rıza Han önderliğindeki İnan'ın Irak'a yđnelik stratejiler ve faaliyetler geliştirdiği bir sđreĀte Musul konusunda Tđrkiye ve İngiltere 1924 yılının bahar aylarında kozlarını HaliĀ Konferans'nda paylaşmaya başlamıştır. Öte yandan Tđrkiye ve İngiltere Lozan'dan arta kalan sorun olarak tanımlanan Musul hakkında gđrüşmeler gerĀekleřtirirlerken İnan bir taraftan bu gđrüşmeleri takip etmiş diğer yandan ilgili mesele karşısında sırasıyla kozmopolitik yapısı ile öne Āıkan Musul'daki demografik yapının yđnelimini, Tđrkiye'nin Doğu'sundaki nüfus grubunun tepkisini ve kendi batı bđlgesindeki Kđrtlerin yaklaşımlarını anlamlandırmak istemiştir. Bu cümleyi biraz aĀmak gerekir ise üĀ ũlkede yani -özellikle- Irak, Tđrkiye ve İnan'da yaşayan Kđrtlerin, Tđrkiye ve İngiltere arasında kangren haline gelen Musul meselesine ne Şekilde baktıkları ve kendilerini hangi durumlara hazırladıkları bu sđreĀte Tahran tarafından ilgi ile izlenmiştir. şüphesiz bu duruma örneĀ teşkil etmesi bakımından Tahran ilgili sđreĀte bir yandan Irak'ı resmi olarak tanımayarak burada yaşayan İnanlıların yerel yasalara göre hareket etmelerini sağlayıp Irak'taki İnan varlığını koruma altına almaya gayret ederken⁷⁶ diğer yandan Tđrkiye'nin Doğu'sunda başlayan İslam menşeili Kđrt hareketinin (şeyh Said İsyanı) gelişimini anlamlandırmaya hatta ona müdahil olmayı arzulamıştır. şüphesiz Tahran bu Şekilde Tđrkiye'nin Doğu'sunda ortaya Āıkan rejim karşıtı bir ayaklanmayı kullanarak Ankara'nın Musul konusundaki elini zayıflatıp konuya dahil olma hesapları yapmıştır. Nitekim Tđrkiye Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul Murahhaslığı tarafından Hariciye Vekaletine gđnderilen acil kodlu 29 Ağustos 1341 (29 Ağustos 1925) tarihli yazıda İnan Sefareti Ataşemiliterinin bizzat gelerek hđkümetinin Tđrkiye'ye karşı hasmane bir tutum sergileyen şeyh Said'in oğlu şeyh Abdullah ile Halid'in yakalanmaları noktasında her türlü gayreti gđstereĀeđini ve Ankara ile dostane ilişkileri korumayı sđrdüreceđini garanti ettiğini aĀıklamıřtır. şüphesiz bu ifadeler İnan'ın Musul konusunda ön plana Āıkmaya Āalıřan Tđrkiye'nin

⁷⁵ بابك روشن, روابط ايران و أمريكا در دوره قاجار s. ۲-۳۶. Erişim Tarihi: 28.08.2022. http://www.iichs.ir/Upload/Image/139310/Orginal/08472247_3dd7_4f08_ae28_f8d9dd16e67.pdf.

Eduard M. Mark, "Allied Relations in Iran, 1941-1947: The Origins of a Cold War Crises", *The Wisconsin Magazine of History*, Vol., 59, No. 1, (Autumn 1975), s. 53, 56.

⁷⁶ Nakash, *Irak'ta Pandora'nun*, s. 103-104.

zayıf karnını tespit edip onu yönlendirme arzusu içerisinde olduğunu gözler önüne sermiştir⁷⁷.

Tahran'ın Şeyh Said üzerinden Türkiye'nin demografik yapısını etkileme ve Ankara'nın Musul konusunda elini zayıflatma girişimini Türk tarafı Millî Mücadele döneminde iyi ilişkiler geliştirdiği Moskova ile kurduğu önemli diplomatik temaslar ile kırmayı arzulamıştır. Şu bir gerçek ki Şeyh Said İsyanının Türkiye'de patlak verdiği süreçte İran'da ona benzer bir ayaklanmanın İran'ın Doğusu'nda - Türkmen⁷⁸ isyanı adı altında- meydana gelmesi ve Rusların bu isyan hareketini ülkede kendi otoritesini inşa etmek isteyen Rıza Han'a karşı kullanmak istemesi gibi nedenler bir taraftan aynı dönemde Tahran'ı köşeye sıkıştırmak isteyen Ankara ile Moskova'nın ilişkilerini geliştirmesine vesile olurken diğer yandan İran'ı başta Musul olmak üzere genel anlamda Irak'tan uzaklaştırmayı amaçlayan İngiltere'nin Rıza Han ile sıcak ilişkiler kurmasına imkan vermiştir. Hakikaten bu çapraşık ilişkilerin gölgesi altında ülkedeki bütün irili ufaklı güç yapıları ile mücadele veren Rıza Han, Doğu İran'da patlak veren Türkmen ayaklanmasını da bastırarak Moskova ve Ankara'yı kısa süre içerisinde masaya oturtup onlarla dostluk ve saldırmazlık antlaşması imzalamış ve yönünü Irak'a doğru çevirmiştir⁷⁹.

İran'ın Irak'ta varlık gösterme arzusu doğrultusunda Musul'a yönelik geliştirdiği stratejiler ve faaliyetler, 1925 yılının ilk aylarından itibaren daha da artmaya ve boyut kazanmaya başlamıştır. Hakikaten bu yıl itibariyle İran'da Kaçar Hanedanının son bulup Rıza Han'ın tek otorite şeklinde belirmesi⁸⁰, Musul meselesini Halic Konferansı'nda çözüme kavuşturamayan İngiltere ve Türkiye'nin konuyu Cemiyet-i Akvam çatısı altında çözme çabalarının gölgesinde Tahran'ın Musul konusunda izlediği siyasetin şaşkıncu bir hal almasına neden olmuştur. Bu zamana kadar Musul meselesinde geri planda duran ve İngiltere ile Türkiye'nin anlaşmazlığından doğan hava boşluğundan istifade ederek onun üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan Tahran, bu süreçten sonra artık yüksek bir sesle burasının kendi nüfuz alanı içerisinde yer aldığını dillendirmeye başlamıştır. Hatta bu çerçevede Tahran, Ankara Hükümeti ile geliştirdiği dostane ilişkileri dahi bir kenara bırakarak Musul konusunda kendisinin sözünün dinlenmesini ve burasının İran sınırları içerisinde bulunması gerektiğini propaganda eder hale gelmiştir. Ancak ne var ki onun Musul konusunda izlediği radikal politika değişikliği Ankara Hükümetinin İran'daki haber alma kanalları tarafından yakından izlenerek bu mesele özelinde

⁷⁷ BOA. HR. İM., 250/51.

⁷⁸ Azerbaycan Türklerinin haricinde İran'ın Doğusu'nda meskün olan ve ülkenin demografik yapısının oluşumunda önemli bir rol oynayan Türkmenlerin tarihsel süreç içerisindeki gelişimini konu edinen önemli bir çalışma için bkz: Türel Yılmaz, "İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri", *Akademik Orta Doğu*, C. 1, S. 2, (2007), s. 201-211.

⁷⁹ Robert Olson, "Foreign Policy of the Soviet Union toward the Turkoman Rebellion in Eastern Iran in 1924-1925 and the Kurdish Rebellion of Shaykh Said in Eastern Turkey in 1925: A Comparison", *Central Asian Survey*, 9:4, (1990), s. 75-83.

⁸⁰ Katouzian, "Rıza Şah Döneminde", s. 19, 23; Atabaki, "Türkiye ve İran'da Hilafet", s. 58.

İran'ın önu kesilmek istenmiştir. Örneğin İran'da Tahran'ın haricinde Rumiye'de bulunan Türkşehbenderliği⁸¹ bu dönemde oldukça aktif bir şekilde hareket ederek Musul meselesinin İran'daki akislerini Ankara'ya çoktan raporlamaya başlamıştır. Bu düzlemde Rumiye Başşehbenderliğinin 1 Şubat 1341 (1 Şubat 1925) tarihli telgrafına atfen Hariciye Vekilini temsilen müsteşar sıfatıyla Hariciye Murahhaslığına⁸² gönderilen 9 Şubat 1341 (9 Şubat 1925) tarihli yazıda ilk olarak İran Hükümetinin Musul vilayeti ahalisini Musul meselesinin çözümüne kadar ne Türk ne de İngiliz tebaası addedemeyeceğini, kendilerine İrani gibi muamele edeceğini ve hatta Türkiye'nin Musul ahalisi hakkında vuku bulacak müracaatlarını tanımayacağını resmen bildirdiği vurgulanmıştır. İlgili yazının ikinci kısmında İran Hükümetinin bu hareketinin tamamen uluslararası hukuka aykırı olduğu belirtildikten sonra Musul'un minelkadim (eskiden beri) Türk toprağı olmasından mütevellit Türkiye'den ayrı düşünölemeyeceğine, şu anda onun başka bir devlet idaresine geçtiğine dair herhangi bir vesika bulunmadığına ve her ne kadar Musul meselesi İngiltere ile Türkiye arasında ihtilaf meselesi olmakla birlikte onun hakkında alınacak karara her devlet gibi İran Devleti'nin dahi riayet etmesinin önemine dikkat çekilmiştir. İfade edilen telgrafın son kısmında ise uzun bir süredir Türkiye ile İran arasında soğuk rüzgarların esmesine sebebiyet veren tabiiyet meselesi çerçevesinde İran'ın sınırları içerisindeki Türklere kendi tebaası gibi muamele etmesinin⁸³ kabul edilemez olduğu belirtilerek son gelişmeler ışığında İran Hükümetinin takındığı tavırlardan ötürü protesto edilip neticenin bir an evvel bildirilmesi Hariciye Vekaleti tarafından talep edilmiştir. Filhakika Ankara Hükümeti, Rumiye Başşehbenderliğinin yazısı ile Tahran'ın Musul meselesinde daha fazla kendisini ön plana çıkarma arzusunu fark ederek ona burası hakkında bir karar alınacaksa ancak bunun Türkiye ve İngiltere uhdesinde gerçekleşeceğini muhatabına iletmiştir. Nitekim onun bu arzusunu simgelemesi bakımından

⁸¹ Bu süreçte İran'da yer alan yeğâne şehbenderhane olarak ön plana çıkmıştır. Her ne kadar Ankara'nın İran sınırları içerisinde farklı haber kanalları olmakla birlikte birlikte Rumiye'de bulunan şehbenderhane bilhassa istihbari bilgileri Ankara'ya taşınması ile dikkat çekmiştir. Ayrıca zaman zaman Rumiye'nin yakında yer alan Selmas Şehri'nde bir Türk şehbenderhanesi açılıp açılmadığı yazışmalara konu olmuş ve bu çerçevede Hariciye Vekaletinin İstanbul Murahhaslığı tarafından kaleme alınan 5 Nisan 1341 (5 Nisan 1925) tarihli yazıda Selmas'da değil sadece onun yakınında bulunan Rumiye'de bir Türk şehbenderhanesinin bulunduğu açıklanmıştır. *BOA. HR. İM., 138/9.*

⁸² Bu ifade ile daha önce metinde belirtildiği üzere T. B. M. M'nin İstanbul'daki temsilciliği kastedilmiştir. Metnin devamında yine bu ifadenin incelenen belgeler doğrultusunda kullanımına özen gösterilmiştir.

⁸³ Hem İran hem de Türkiye bu süreçte tabiiyet konusunu birbirlerine karşı kullanmaktan asla geri durmamışlardır. Bilhassa İran, dış politikada etki alanını daha fazla genişletmek ve Türkiye'nin elini zayıflatabilmek amacıyla bünyesindeki Türklere hakkında farklı uygulamalar geliştirerek ön planda kalma eğilimi göstermiştir. Bu konuya örnek teşkil etmesi bakımından İstanbul Murahhaslığı tarafından Hariciye Vekaletine gönderilen 16 Teşrin-i Evvel 1340 (16 Ekim 1924) tarihli yazıda İran sefirinin kendi ülkesindeki Türklere değil tam tersine Türkiye'deki İranlılara kötü muamelede bulunduğu yönünde birtakım şikayetleri dile getirdiği üzerinde durulmuştur. *BOA. HR. İM., 244/148.*

Hariciye Vekaleti Murahhaslığı 15 Şubat 1341 (15 Şubat 1925) tarihinde İran Sefaretine müracaat ederek hükümetinin hassasiyetlerini belirtmiştir⁸⁴.

Ankara Hükümetinin Musul meselesindeki hassasiyetlerini Tahran Hükümetine iletip bu meselede muhatabından geri planda durmasını istemesi ne kısa ne de uzun vadede bir netice vermemiştir. Hatta Tahran Hükümetinin daha da ileri giderek Musul'un İran'ın hinterlandı içerisinde yer aldığı konusunda daha güçlü bir propagandaya başlamasının ardından Ankara güçlü diplomasi seçeneğini masaya yatırmıştır. Bu kapsamda Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) bizzat mesele ile ilgilenerek öncelikle 9 Mart 1341 (9 Mart 1925) tarihinde İstanbul Murahhaslığına başvurarak İran Hükümetinin Musul vilayeti ahalisini ikazlara rağmen Türkiye tebaası olarak tanımamağa devam ettiğinin Rumiye Başşehbenderliğince bildirilmesinden ötürü İran Sefaretinin yeniden uyarılmasını istemiştir. Bunun üzerine İstanbul Murahhaslığı çok geçmeden 11 Mart 1341 (11 Mart 1925) tarihinde İran Sefaretine bir yazı yazarak Tahran'ın Musul konusunda takındığı tutumun Türkiye tarafından protesto edildiğini yinelemiştir⁸⁵.

İran'ın Musul konusunda ön plana çıkma isteği farklı şekillerde değerlendirilebilmekle beraber şunun altı çizilmesi gerekir ki Türkiye'nin yanı sıra İngiltere de bu süreçte Tahran'ın Musul üzerine hak iddia etmesini hiçbir şekilde kabul etmemiştir. Böyle bir anlayışın belirmesinde birden fazla faktör etkili olmuştur. Birincisi, İngiltere Irak'taki Musul merkezli Kürt ulusal merkezinin uzun vadede yalnızca Türkiye'yi değil bünyesinde barındırdığı Kürt nüfustan ötürü İran'ı dahi etkileyeceğini düşünmüştür. İkincisi İngiltere, Doğu ticaretinin kesişim alanlarından birisini oluşturan Musul'un Irak'ta kalmasının yine uzun vadede İran'ın Irak'a ticari olarak bağımlı kalmasına sebebiyet vereceğini hesaplamıştır. Üçüncüsü, İngiltere Musul'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan yol hatlarını elinde tutarak uzun süredir devam eden Rusların Kuzey İran'daki varlığını⁸⁶ ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Son olarak İngilizler, Musul'u kendi güdümündeki Irak'a bırakarak İran'da onunla bağlantılı olduğunu düşündüğü Revanduz gibi noktaların Irak'a bağlanmasını amaçlamıştır. Böylece Londra, Musul ekseninde Kürt kartını, ticaret seçeneğini ve yol hatları opsiyonunu İran'a karşı kullanarak Ortadoğu'daki egemenliğin aşınmasını engellemeye çalışmıştır⁸⁷.

İngiltere ve Türkiye'nin püskürtme politikasına karşın İran bu süreçte ticari hacmini genişletmek ve sınırları içerisindeki Rus ve İngiliz iktisadi teşebbüslerine alternatif oluşturabilmek amacıyla Musul'un bitişğinde yer alan Revanduz'a ciddi derecede önem atfetmiştir. Ancak İran'ın, birtakım yol yapım çalışmaları vasıtasıyla Tebriz ve Revanduz üzerinden Suriye ve Akdeniz ticaretine erişme arzusunun tatbik edilebilmesi için Musul konusunda ön plana çıkması gerekiyordu ki kendisi bunun

⁸⁴ BOA. HR. İM., 131/88.

⁸⁵ BOA. HR. İM., 135/57.

⁸⁶ Sonat, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre", s. 150-151.

⁸⁷ Minorsky, *Musul*, s. 88-89.

için bu süreçte olabildiğince siyasi ve askerî enstrümanları kullanmaya gayret etmiştir⁸⁸.

Tahran'ın önce Lozan Görüşmeleri vasıtasıyla daha sonra Haliç Konferansı ile Cemiyet-i Akvam süreçleri sırasında Musul meselesine dahil olma arzusu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Hakikaten bütün bu süreçlerde ne Türkiye ne de İngiltere onun Musul üzerinde hak iddia etmesini kabul etmemiş ve taraflar uzun görüşmelerin ardından Haziran 1926 tarihinde imzaladıkları Ankara Antlaşması ile meseleyi üçüncü bir güce gerek duymaksızın kendileri – o dönemden bugüne tartışılmakla birlikte- çözüme kavuşturmışlardır⁸⁹. Rıza Şah önderliğindeki İran ise Musul konusunda istediğini alamadığı gibi bu gelişmeye paralel olarak uzun vadede Irak Devleti'nin güç kazanması çerçevesinde onun yeni demiryollarının inşasına başlaması, ordu birliklerini tanzim etmesi ve geleneksel kuzey ticaret yolunu kapatması ile bölgede büyük bir yara almıştır. Netice itibariyle Musul konusunda öne çıkamayan İran, 1926 yılı itibariyle artık Irak'ta ne şekilde varlık gösterebileceği sorunu ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Buna ilaveten İran, bundan sonra Ankara'nın ikili ilişkilerin daha sağlıklı zeminde yürütülebilmesi adına Muhiddin Paşa'dan sonra Tahran'a atadığı yeni sefir Memduh Şevket Bey hamlesine karşın⁹⁰-Türkiye ile bilhassa sınır meseleleri ve Kürt meselesi özelinde daha girift münasebetler kurma yolunu tercih etmiştir⁹¹.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı, kendi döneminin en kudretli oluşumlarından birisini teşkil eden Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına neden olduğu gibi onun yüzyıldır hükmettiği alanlarda bir otorite boşluğunun doğmasına kapı aralamıştır. Osmanlı coğrafyasının farklı noktalarında farklı şekillerde ortaya çıkan bu güç boşluklarının namzetleri ise çok geçmeden belli olmuş ve 1918 yılından sonra birçok güç odağı - eski- Osmanlı coğrafyası için kıyasıya birbirleri ile rekabete girmişlerdir. Bu çalışmanın konusunu teşkil etmesi bakımından, Osmanlı Ortadoğu'sunun en önemli merkezlerinden birisi olan Musul için başta Osmanlı'nın devamı niteliğinde beliren Türkiye ve -İngiliz güdümündeki- Irak Devleti'nin yanı sıra İran büyük bir mücadele vermiş ve onu kendi sınırları içerisine katabilmek için Türkiye-İngiltere

⁸⁸ Shahram Gholami, "The Impact of Soviet Economic Pressure on Road Construction Policies in Reza Shah's Period: Case Study of Tabriz-Rawandiz Road to Iskenderun (تأثير فشار اقتصادي شوروي تأثير فشار اقتصادي شوروي) بررسی موردی راه تبریز- رواندوز به اسکندرون (بر سیاستهای راه سازی ایران دوره رضاشاه: بررسی موردی راه تبریز- رواندوز به اسکندرون)", *Historical Sciences Studies*, Vol., 13, Issue 4, (Winter 2022), s. 99-120.

⁸⁹ Şimşir, "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak", s. 872-876.

⁹⁰ Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği dönemini konu edinen bir çalışma için bkz: Cevdet Teke-Erdal Aydoğan, "Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1925-1930)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 72, (Eylül 2021), s. 347-370.

⁹¹ Uyar, *Arap-Fars Şiiliği Bağlamında*, s. 110-113; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın*, s. 102-104; Teke-Aydoğan, "Memduh Şevket Bey'in", s. 362-vd.

arasında icra edilen Lozan ve Haliç görüşmelerine hatta Cemiyet-i Akvam münasebetlerine dahil olmaya çalışmıştır. Buna mukabil Türkiye ve İngiltere, İran'ın etki alanı çerçevesinde Musul üzerinden elde etmek istediği birtakım siyasi, askerî, sosyal ve iktisadi kazanımları görerek onun Musul konusunda öne çıkma eğilimini her daim boşa çıkarmışlardır. Netice itibarıyla Musul'un statüsünün tespit edildiği 1918-1926 yılları arasında İran'ın Musul için hangi stratejileri ve faaliyetleri hangi maksatlarla geliştirdiği bu çalışmada irdelenmiş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1- İran'ın Musul'a yoğunlaşmak istemesinin en önemli nedenini kendi bünyesinde, burada ve Türkiye'de meskûn olan Kürtlerin gelecekte -dış destek vasıtasıyla- tek bir çatı altında toplanma arzusuna gireceği şeklinde bir inancı benimsemesi ve bunun kendi toprak bütünlüğünü ortadan kaldıracığını hesaplaması oluşturmuştur. Nitekim aynı inancı Türkiye de benimsemiş olacak ki Musul konusunda zaman zaman İran ile aynı çizgide hareket etmiş lakin yine de onu fiili anlamda Musul meselesine dahil etmemiştir.

2- İran'ın Musul'a yoğunlaşmasında bir diğer tabirle burayı kendi hinterlandı içerisinde görmesinde onun Doğu ticaretinin kesişim noktalarından birisi olması büyük bir rol oynamıştır. Bu düzlemden hareketle Musul'a hâkim olmak isteyen Tahran, ticari anlamda önemli bir merkezi elde ederek ne Türkiye ne İngiltere ve bilhassa Irak'a bağımlı olmamayı arzulamıştır.

3- İngiltere, Musul için görüşmeler gerçekleştirdiği Türkiye haricinde İran'ın bu meseleye dahil olmasını hiçbir şekilde kabul etmemiştir. Her ne kadar İran'da -özellikle petrol merkezli- ciddi bir nüfuz alanına sahip olmakla birlikte kendisi, Rıza Han önderliğindeki yeni İran'ın güçlenip önce kendisini bu ülkeden atmasını ardından Irak'tan çıkarmasını istemediği için onun Musul konusunda söz söylemesini istememiştir. Böylece İngiltere Musul'u, güdümündeki Irak'a bırakıp onu Kürt kartı ve Doğu ticareti ekseninde kendisine bağımlı kılarak İran'daki nüfuz alanının kaybolmaması için uğraşmıştır.

4- Mustafa Kemal önderliğindeki Türkiye, kendisi gibi yeni bir anlayışla hareket eden Rıza Han önderliğindeki İran'ı zaman zaman Musul konusunda ortak paydalara sahip olduğu anlayışı ile yanına çekerek konunun bir diğer muhatabı İngiltere'yi masada sıkıştırmayı hedeflemiştir. Lakin şu bir gerçek ki İngiltere, Musul konusunda her daim Bağdat merkezli bir anlayışla hareket ettiği için yeni Irak'ın elitlerinin arzularını öne çıkararak Türkiye ve İran'ın burada herhangi bir hakkının olmadığını iddia etmiş ve Musul konusunda istikrarlı bir politika yürütmüştür.

Son olarak 1918 yılından günümüze değin Musul; Türkiye, İran ve Irak arasında tartışmaların yaşanmasına sebebiyet vererek güncelliğini koruduğunu bütün dünyaya ilan etmiştir. Şüphesiz bu durum, üzerinden yüzyıldan fazla bir zaman geçmesine karşın Birinci Dünya Savaşı'nın '*Bilmeyen Savaş*' anlayışından hareketle -dünyanın farklı noktalarında olduğu gibi- Musul'da dahi akislerinin devam ettiğini gözler önüne sermiştir.

Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 4691/351780.

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemı (DH. ŞFR.) 578/48.

Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.) 13/141, 18/36, 20/221, 21/32, 89/60, 64/30, 68/91, 69/48, 70/51, 131/88, 135/57, 138/9, 234/87, 235/27, 244/148, 250/51.

Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım (HR. SYS.) 2341/86.

Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti (HR. SFR. 04.) 287/61.

Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO.) 608/91.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü (30-10-0-0) 131-936-3.

Kararlar Daire Başkanlığı (30-18-1-1) 6-34-19.

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Acar, Ahmet, *Osmanlı-İran Diplomasisi Tabran Büyükelçiliğinin Kuruluşu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

Ahmed, Kemal Mazhar, *Kerkük (Tarih, Politika ve Etnik Yapı)*, (Çev., Kadri Yıldırım), Avesta Yayınları, İstanbul 2005.

Akgül, L. Hilal, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 7, (2005), s. 1-42.

Atabaki, Touraj, "Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik -Karşılaştırmalı Bazı Tespitler-", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 41-59.

Barr, James, *Kırmızı Çizgi (Paylaşılmayan Toprakların Yakın Tarihi)*, (Çev., Ekin Can Göksoy), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016.

Boldyrev, Andrey, "The Ottoman Near East in the Republican History of Turkey: The Problem of Mosul and Hatay in the 1920s-1930s", *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018*, (Yay. Hz., Semiha Nurdan-Muhammed Özler), C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 189-193.

Bruinessen, Martin van, "20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe: Simko İsmail Ağa", *İran ve I. Dünya Savaşı*, (Edit., Touraj Atabaki; Çev., Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 71-97.

Coşar, Nevin-Demirci, Sevtap, "The Mosul Question and the Turkish Republic: Before and After the Frontier Treaty, 1926", *Middle Eastern Studies*, Vol., 42, No., 1, (January 2006), s. 123-132.

Cronin, Stephanie, "İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-26", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 115-145.

Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından Osmanlı Ortadoğusu'nda Yeni Düzen Arayışlarından Bir Kesit: İran'ın Musul Siyaseti (1918-1926)

- Çetinsaya, Gökhan, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 16, S. 48, (2000), s. 769-796.
- _____, "Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots of Turkish-Iranian Relations", *Middle East Review of International Affairs*, Vol., 7, No., 3, (September 2003), s. 116-132.
- Dağ, Ahmet Emin, *Emeviler'den Arap Baharı'na Halep Türkmenleri*, Taşmekeç Yayınları, İstanbul 2015.
- Dailami, Pezhmann, "The Bolshevik Revolution and the Genesis of Communism in Iran, 1917-1920", *Central Asian Survey*, Vol., 11, No., 3, (1992), s. 51-82.
- _____, "The Bolsheviks and the Jangali Revolutionary Movement, 1915-1920", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, Vol., 31, No., 1, (Janvier-Mars 1990), s. 43-60.
- Demirci, Sevtap, "Turco-British Diplomatic Manoeuvres on the Mosul Question in the Lausanne Conference, 1922-1923", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37(1), (April 2010), s. 57-71.
- Donohoe, M. H.; *İngiltere'nin İran/Azərbaycan Seferi (1918)*, (Çev., Cengiz İ. Çay), Tarih Kuram Yayınları, İstanbul 2016.
- Duman, Selçuk, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Berikan Yayınları, Ankara 2017.
- Gholami, Shahram; "The Impact of Soviet Economic Pressure on Road Construction Policies in Reza Shah's Period: Case Study of Tabriz-Rawandiz Road to Iskenderun (تأثیر فشار اقتصادی شوروی بر سیاستهای راه سازی ایران دوره رضاشاه: بررسی موردی راه تبریز - رواندوز به اسکندرون)", *Historical Sciences Studies*, Vol., 13, Issue 4, (Winter 2022), s. 99-120.
- Göztoklusu, Murat, *Musul Özdemir Harekâtı*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.
- İlhan, Avni, "Atebât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, (1991), s. 49-50.
- Kafkasyalı, Ali, "Karapapak Türkleri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, (2012), s. 269-304.
- Karabalık, Kamuran, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Rusya Destekli Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1914-1917)", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (Aralık 2020), s. 450-463.
- Karacagil, Ö. Kürşad, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları", *OTAM*, 36, (Güz 2014), s. 95-116.
- Karadeniz, Yılmaz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Katouzian, Homa, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, (Der., Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher; Çev., Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 13-40.
- Kaya, Mehmet, "Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 7, S. 7, C. 14, (Güz 2017), s. 201-210.
- Kaymaz, İhsan Şerif, *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003.
- Kütükçü, Murat, *Selabattin Adil Paşa (1882-1961)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Antalya 2012.
- Keleşyılmaz, Vahdet, *Teşkilât-ı Mahsusâ'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

- Kemal, Cemal, “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 40, (Kasım 2007), s. 643-691.
- Kısıklı, Emine, “Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, (Kasım 1999-2003), s. 487-526.
- Kurt, Burcu, “Discovery of Oil and Oil Based Environmental Pollution in Ottoman Iraq: The Incident of Mohammarah (1913-1914)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. 4, S. 2, (2016), s. 162-177.
- Makko, Aryo, “Arbitrator in a World of Wars: The League of Nations and The Mosul Dispute, 1924-1925”, *Diplomacy & Statecraft*, 21:4, (2010), s. 631-649.
- Minorsky, Vladimir F.; *Musul Sorunu*, Avesta Yayınları, (Çev., Salim Şahin), İstanbul 2015.
- Mark, Eduard M.; “Allied Relations in Iran, 1941-1947: The Origins of a Cold War Crises”, *The Wisconsin Magazine of History*, Vol., 59, No. 1, (Autumn 1975), s. 51-63.
- Nakash, Yitzhak, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şüher*, (Çev., Metin Saltoğlu), Elips Kitap, Ankara 2005.
- Olson, Robert, “Foreign Policy of the Soviet Union toward the Turkoman Rebellion in Eastern Iran in 1924-1925 and the Kurdish Rebellion of Shaykh Said in Eastern Turkey in 1925: A Comparison”, *Central Asian Survey*, 9:4, (1990), s. 75-83.
- Ovacıklı, Uğur, “Ortadoğu'da Sol Hareketler: Baas, Nasırcılık ve Diğerleri”, *Ortadoğu'yu Kuran İdeolojiler*, Vadi Yayınları, (Edit., Zekeriya Kurşun), İstanbul 2020, s. 233-289.
- Özcan, Azmi, *Panislamizm (Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924))*, İsam Yayınları, İstanbul 2020.
- Özdemir, Seçil, “Türkiye-İran Sınır Meseleleri: 1913-1939”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 18, S. 28, (Bahar 2020), s. 163-188.
- Özgiray, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasî İlişkileri (1920-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, S. 33, (1995), s. 687-698.
- Polat, Ü. Gülsüm, *Türk-Arap İlişkileri (Eski Eyaletler Yeni komşulara Dönüşürken 1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- Rogers, John, “The Foreign Policy of Small States: Sweden and the Mosul Crisis, 1924-1925”, *Contemporary European History*, 16, 3, (2007), s. 349-369.
- Salihi, Emin, *Irak -Devletin Çöküşü ve Çatışma Süreci-*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2017.
- Selvi, Haluk, “İngiltere'nin Musul Politikası Karşısında Osmanlı Devleti ve Bölge Aşiretleri (1918-1920)”, *Belleken*, C. 74, S. 271, (2010), s. 789-832.
- Sluglett, Peter, “The Waning of Empires: The British, the Ottomans and the Russians in the Caucasus and North Iran, 1917-1921”, *Middle East Critique*, Vol., 23, No. 2, (2014), s. 189-208.
- Sonat, Ramazan, *İşgal Kışkacı Altında Bağdat (1914-1918)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2021.
- , “İngiliz Arşiv Belgelerine Göre XX. Yüzyılın Başında Rusya'nın İran'a Yönelik Stratejileri ve Faaliyetleri”, *History Studies*, Vol., 10, Issue, 2, (March 2018), s. 141-158.
- , “Tahran Sefiri Asım Bey'in Raporları Doğrultusunda Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran'daki Rus Askerî Varlığı Üzerine Bir İnceleme”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 13, (Kasım 2018), s. 179-191.

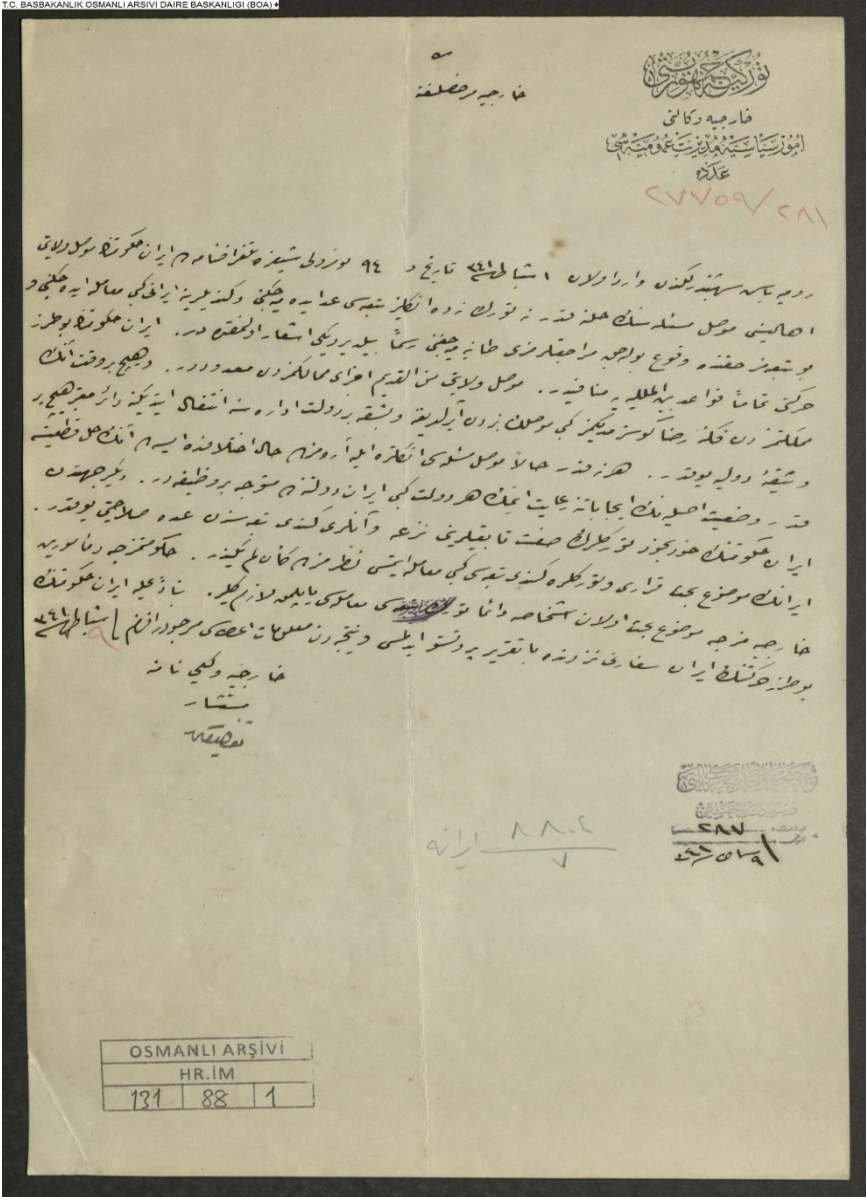
- _____, “El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği”, *History Studies*, Vol., 10, Issue 4, (June 2018), s. 167-187.
- _____, “Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma”, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, (Edit., Mutlu Adak), Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 351-378.
- _____, “Savaşın Gölgesinde Kayıp Türklerin İzinde: Osmanlı Irak'ında Demografik Satranç”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 40, S. 69, (2021), s. 402-418.
- _____, “Nusaybin'in Birinci Dünya Savaşı'nda Lojistik Açından Önemi Üzerine Bazı Tespitler”, *Nusaybin (Siyaset-Kültür-Ekonomi)*, (Edit., Ahmet Selçukoğlu-Ahmet Gemi), Mardin 2022, s. 115-121.
- _____, “Kum Fırtınası Altında Siyaset: İngiliz Mandası Altındaki Irak Devleti'nin Kuruluşuna Giden Süreçte Şiilerin Konum ve Yönelimlerini Anlamlandırmak (1918-1921)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 16, (Mart 2023), s. 173-196.
- Soofızadeh, Abdolvahid, *Kaçar Döneminde İran-Osmanlı Siyasi İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.
- Stewart, Richard A.; “Soviet Military Intervention in Iran, 1920-1926”, *Parameters*, Vol., 11, No., 1, (1981), s. 24-33.
- Şimşir, Bilâl N.; “Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 63, (2005), s. 859-916.
- Teke, Cevdet-Aydoğan, Erdal, “Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1925-1930)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 72, (Eylül 2021), s. 347-370.
- Uyar, Mazlum, *Arap-Fars Şiiliği Bağlamında Irak Şiiliği (Tarihî, Sosyo-Politik Analiz)*, İyidüşün Yayınları, İstanbul 2022.
- Visser, Reidar, “Proto-Political Conceptions of 'Iraq' in Late Ottoman Times”, *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), (2009), s. 143-154.
- _____, “Osmanlı Eyalet Sınırları, Şii Federalizmi ve Irak'taki Enerji Anlaşmazlığı”, *Stratejik Analiz*, (Çev., Gül Aral), 6(79), (Kasım 2006), s. 83-90.
- Yılmaz, Türel, “İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri”, *Akademik Orta Doğu*, C. 1, S. 2, (2007), s. 201-211.

İnteraktif Kaynaklar

<http://tabran.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChief/History> Erişim Tarihi: 30. 07. 2022.

http://www.iichs.ir/Upload/Image/139310/Orginal/08472247_3dd7_4f08_ae28_f8df9dd16e67.pdf Erişim Tarihi: 28.08.2022.

T.C. BASSAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIĞI (BOA)

HR.İM.00131.00088.001

Ek 1: İran Hükümetinin Musul Meselesinin Çözümüne Kadar Musul Ahalisini Türk veya İngiliz Tebaası Saymayacağı ve Ahaliye İranlı Gibi Muamele Edeceğine Dair Yazı (HR. İM., 131/88.)

Summary

The First World War not only caused the disintegration of the Ottoman Empire, which was one of the most powerful formations of its time, but also opened the door to the emergence of an authority vacuum in the areas/points that it had ruled for a century. The prospects of these power gaps, which emerged in different ways at different points in the Ottoman geography, soon became clear, and after 1918, many power centers competed with each other for the -former-Ottoman geography. In terms of constituting the subject of this study, for Mosul, one of the most important centers of the Ottoman Middle East, Turkey and the British-led Iraqi State, which appeared as a continuation of the Ottoman Empire, as well as Iran, fought a great struggle and executed between Turkey and England in order to include it within its borders. He tried to be included in the Lausanne and Golden Horn negotiations and even in the relations with the League of Nations. On the other hand, Turkey and England, seeing some of the political, military, social and economic gains that Iran wanted to achieve through Mosul within the framework of its sphere of influence, always nullified Iran's tendency to come to the fore in Mosul. As a result, what strategies and activities Iran developed for Mosul between 1918-1926, when the status of Mosul was determined, were examined in this study and the following conclusions were reached:

142

The most important reason why Iran wanted to concentrate on Mosul was that it adopted the belief that the Kurds residing here and in Turkey would wish to gather under a single roof in the future -through external support- and it calculated that this would destroy its territorial integrity. As a matter of fact, Turkey will have adopted the same belief that from time to time it has acted in line with Iran on the issue of Mosul, but still has not included it in the Mosul issue in a de facto sense.

Iran's concentration on Mosul, in other words, seeing this place within its own hinterland, played a big role in Iran's being one of the intersection points of Eastern trade. From this point of view, Tehran, who wanted to dominate Mosul, wanted not to be dependent on Turkey, England and especially Iraq by obtaining an important commercial center.

Britain has in no way accepted the involvement of Iran in this issue, except for Turkey, with which it held talks for Mosul. Although he has a serious sphere of influence in Iran, especially oil-centered, he did not want him to have a say in Mosul because he did not want the new Iran led by Reza Khan to get stronger and expel him from this country and then out of Iraq. Thus, England left Mosul to Iraq under its control and made it dependent on itself on the axis of Kurdish card and Eastern trade, and tried to prevent the loss of its sphere of influence in Iran.

Turkey, under the leadership of Mustafa Kemal, aimed to push the other interlocutor of the subject, England, at the table, by pulling Iran under the leadership of Rıza Han, who acted with a new understanding like himself, with the understanding that they had common denominators on the Mosul

issue from time to time. However, it is a fact that Britain has always acted with a Baghdad-centered understanding regarding Mosul, highlighting the wishes of the elites of the new Iraq, claiming that Turkey and Iran have no right here, and has pursued a stable policy on Mosul.

Finally, from 1918 to the present, Mosul has declared to the whole world that it maintains its currency by causing debates between Turkey, Iran and Iraq. Undoubtedly, this situation has revealed that, despite the passage of more than a century, the reflections of the First World War continue even in Mosul, as in different parts of the world, based on the "Endless War" understanding.

Considering the Mosul issue, the fact that the Ottoman Middle East was exposed to some disproportionate shares by imperial states such as England at the end of the First World War has caused the region to draw an unstable image from past to present. Namely, as a result of England's designing the Middle East region in line with its own political, military and economic demands, without taking into account the historical realities, the region could not find the stability it was looking for and turned into a spiral of violence.